

Edmund Kizik

(Uniwersytet Gdański, Instytut Historii PAN)

WSPÓŁCZESNE BADANIA NAD HISTORIĄ KULTURY W POLSCE NOWOŻYTNEJ

Rzeczowy zakres pojęcia „dzieje kultury” nie uległ zasadniczej zmianie od czasów wykładów wileńskich Joachima Lelewela (1822–1824)¹; a i niewiele w tej materii zmieniała prowadzona do współczesności, ożywiona i nieskończona dyskusja uczonych. Dlatego pozostawiam innym badaczom rozważania nad genezą samego pojęcia², tudzież różnicami pomiędzy terminami „kultura” i „cywilizacja”. Tytułowym określeniem „kultura w Polsce nowożytnej” obejmuję całokształt twórczej działalności mieszkańców (zarówno jednostek, jak i całych społeczności) państwa polsko-litewskiego w XVI do końca XVIII w., ewentualnie żyjących za granicą, a w swej twórczości nawiązujących do wydarzeń w kraju. Jak podkreślił już J. Lelewel, opis zjawisk i twórczości obejmuje wytwory ze sfery duchowej, ideowej, jak i materialnej.

Celem niniejszego artykułu jest podjęcie próby refleksji nad stanem współczesnych badań nad dziejami kultury w nowożytnej Rzeczypospolitej okresu od XVI do XVIII w., w którym wpływ kultury (kultur) tego państwa oddziaływał na całą Europę Środkową. Nigdy przedtem i nigdy potem znaczenie, charakter oraz skala oddziaływań kultury polskiej (lub Rzeczypospolitej) na inne społeczności tej części regionu nie była tak duża. Tym bardziej warto się zastanowić, czy w dekadach, które minęły od momentu przekształceń demokratycznych, udało się wypracować nowe ujęcia badawcze kultury Polski nowożytnej, a na ile w dalszym ciągu mamy do czynienia z lepszymi lub gorszymi rozwinięciami wykładu Aleksandra Brücknera z 1931 r.³ I temu przede wszystkim ma służyć niniejszy przegląd badawczy.

¹ „Historia kultury wyklada postęp i odmiany rodu ludzkiego w jego religijnym, moralnym i obyczajowym ukształtowaniu, w jego społecznym urządzeniu się, w jego działalności i zdolnościach, jakie się objawiają w jego pracy ręcznej i umysłowej, estetycznie w sztukach ożywionych, a filozofią ród ludzki wsparty zostaje w swych rozumowych, naukowych, piśmiennych i naukowych płodach”, J. Lelewel, *Wykłady dziejów powszechnych*, w: J. Lelewel, *Wykłady dziejów powszechnych. Dzieła*, t. 3, red. M.H. Serejski, Warszawa 1959, s. 110.

² W. Daszkiewicz, *Podstawowe rozumienie kultury – ujęcie filozoficzne*, „Roczniki Kulturoznawcze”, 1, 2010, s. 43–64; zob. Z. Jasiewicz, *Początki polskiej etnologii i antropologii kulturowej (od końca XVIII wieku do roku 1918)*, Poznań 2011.

³ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 1–4, Warszawa 1930–1932 (okres nowożytny, t. 2–3, od 1506 doprowadzony został do 1831); kolejne wydania w latach: 1947, 1958, 1991.

Należy w tym miejscu uprzedzić czytelnika, na co może on liczyć. Przede wszystkim nie zawsze potrafiłem zachować należy dystans oraz obiektywność przeglądu – aktywne uczestnictwo w pracach badawczych z tego zakresu *nolens volens* narzuca mi pewne wyobrażenia o ich pożądanym charakterze i może wypaczać ogólną wymowę moich ocen. Zakres tematyczny podejmowany przez historyków kultury w okresie staropolskim lub przedrozbiorowym jest niezwykle szeroki, albowiem obejmuje wytwory badane przez kilka wyspecjalizowanych dyscyplin humanistycznych. I mimo uważnego śledzenia sytuacji w pokrewnych naukach historycznych nie potrafię objąć wszystkich zjawisk, które mieszczą się w szeroko pojętym terminie „dzieje kultury”. Nie podejmuję się charakteryzowania oraz oceny publikacji poświęconych rzemiosłom artystycznym oraz zagadnień ściśle związanych z historią sztuki i architektury. Chociaż dzieje sztuk plastycznych stanowią integralną i często najbardziej spektakularną warstwę kultury badanego okresu, chętnie włączaną do opracowań syntetycznych, to jednak uważam, że należy cierpliwie poczekać na autorefleksję badaczy z tego właśnie środowiska. Dość w tym miejscu powiedzieć, że nie dysponujemy żadnym syntetycznym opracowaniem tematu sztuki na terenach należących do Rzeczypospolitej na tle zjawisk artystycznych w państwach sąsiednich. W niniejszym zarysie zabrakło również wzmianek o wielu cennych publikacjach, np. z dziedziny historii muzyki, literatury czy idei. Poza wskazanymi trudnościami na przeszkodzie stała również przyjęta zasada poznania z autopsji wszystkich wzmiankowanych pozycji.

Pojawiają się również i inne poważne przeszkody natury podstawowej. O ile cezura pokrywa się chyba z dziejami politycznymi Polski od przełomu XV i XVI w. do upadku nowożytnej państwowości w końcu XVIII w., to przecież należy wyjaśnić, kim byli nowożytni twórcy kultury polskiej. Czy należy ograniczyć się jedynie do twórczości osób, grup albo społeczności uznanych za etnicznie polskie, czy też włączyć również przedstawicieli różnych narodów i społeczeństw etnicznych, które żyły i działały na terenach należących do nowożytnej państwowości polskiej. Innymi słowy, czy „kultura polska” jest tożsama z „kulturą Polaków”, czy też może raczej z „kulturą w Polsce”. Czy przedmiotem naszego dyskursu jest kultura (kultury) wszystkich społeczności ówczesnej Rzeczypospolitej z uwzględnieniem jej różnorodności etnicznej oraz wyznaniowej, również stanowej, czy też jedynie owych wyselekcjonowanych „Polaków”.

Z reguły w ujęciach syntetycznych okresu nowożytnego opisowi podlega kultura dominującego kręgu elity politycznej, czyli szlachty, której integracja i konsolidacja, poza wszelkimi kwestiami polityczno-prawnymi (parlamentaryzm) i gospodarczymi, dokonała się przede wszystkim na płaszczyźnie języka polskiego. Chociaż równolegle doskonałe wytwory kultury polskiej powstały w języku łacińskim, to jednak polszczyzna od przełomu XV i XVI w. stała się powszechnym językiem elitarniej debaty politycznej. Normy systematyzujące język polski,

wpracowane przez szlachciców dla szlachty, upowszechniły się wśród duchowieństwa, mieszczaństwa, a ostatecznie, lecz z dużym opóźnieniem trafiły również do chłopów. Równocześnie nie należy zapominać, że poza polszczyzną ze statusu języka urzędowego na obszarach wieloetnicznego państwa polsko-litewskiego korzystały również język ruski i niemiecki, poważną rolę odgrywała kultura tworzona w języku żydowskim, ormiańskim i innych mówionych na ziemiach należących do Rzeczypospolitej.

Tradycyjny wybór kultury elitarnej oznacza utożsamienie państwowości polsko-litewskiej od czasu unii w Krewie (1385) z późniejszą Rzeczpospolitą, albo w formie zwulgaryzowanej – po prostu z Polską, wraz z automatyczną marginalizacją w tym dyskursie podmiotowości Litwinów, również i Prusaków (w ówczesnym powszechnym rozumieniu mieszkańców Prus Królewskich) – niemieckiego mieszczaństwa oraz tamtejszej spolonizowanej szlachty, oraz – ze wszelkimi ograniczeniami – Ukraińców, (Rusinów czy Kozaków). Piszę o narodowościach (z całą świadomością anachroniczności tego określenia ówczesnych stosunków społecznych), które zachowały poczucie swojej odrębności wobec Polaków-Sarmatów, zbudowanej na obiektywnych faktach z przeszłości historycznej (Wielkie Księstwo Litewskie, autonomia Prus Królewskich, tradycja Rusi Kijowskiej), jak i uczony, w miarę spójny wywód o pochodzeniu alternatywnym wobec sarmackiej etnogenezy. Skupiłem się na badaniach polskich lub prowadzonych w Polsce, chociaż gwoli ścisłości, należało konsekwentnie kwerendą objąć prace historyków litewskich, białoruskich, ukraińskich, niemieckich... . Może uda się dokonać takiego przeglądu przy innej okazji.

Zakres tematyczny podejmowany przez tak rozumianą historię kultury w okresie staropolskim lub przedrozbiorowym jest niezwykle szeroki, albowiem obejmuje wytwory badane przez kilka wyspecjalizowanych dyscyplin humanistycznych. To zarówno kwestie związane z badaniem kultury języka polskiego i tworzonej w języku polskim, jak również wszystkich pozostałych języków używanych przez społeczność Rzeczypospolitej. Dlatego do najważniejszych dzieł polskiej kultury historycznej XVIII w. należy praca badawcza Gottfrieda Lengnicha (1689–1774), Niemca, gdańszczanina, autora pierwszego czasopisma historycznego na ziemiach polskich „Polnische Bibliothec” (1718–1719), wydawanego rzekomo w „Grunwaldzie, gdzie Jagiełło pobił Krzyżaków” („Tannenbergh, wo Vladislaus Jagyello die Creutz-Herren schlug”). Upadek Rzeczypospolitej oraz rozbiory doprowadziły do sytuacji, gdy z dyskursu ogólnopolskiego stopniowo wypadły społeczności niepolskie, i np. autonomiczna świadomość historyczna mieszczaństwa i szlachty w dawnych Prusach Zachodnich została szybko zastąpiona nowoczesnymi dyskursami narodowymi. Wraz ze schyłkiem XIX w. doszło do wyodrębnienia się nowoczesnej narodowej myśli litewskiej oraz ukraińskiej, nastawionej opozycyjnie i negatywnie wobec twórców

kultury nowożytnej Rzeczypospolitej. Wraz z rozwojem współczesnych państw narodowych poszczególne historiografie europejskie wytworzyły specyficzną formę współzawodnictwa pomiędzy kulturami (rozumianych jako synonimy cywilizacji) wiodącymi, czyli „wyższymi”, oraz „podległymi”, „wtórnymi”, „nieoryginalnymi”. Tworzono wizje dziejów narodów widziane poprzez pryzmat nie tylko osiągnięć militarnych, lecz również bieżących współczesnych sukcesów gospodarczych i dawnych na polu kultury, nauki i sztuki. Kwalifikacja oraz waloryzacja dorobku danej kultury następowała z reguły na podstawie języka, ewentualnie granic państwowych, a w przypadku narodów bez państw – poprzez indywidualne deklaracje oraz bieżący lub historyczny zasięg osadnictwa etnicznego, ewentualnie obszaru państwa. Współzawodnictwo jest tu adekwatnym określeniem, albowiem prezentacje „kultur narodowych” na równi z wynalazkami technicznymi, osiągnięciami gospodarczymi, odkryciami geograficznymi stały się elementem ekspozycji poszczególnych państw na organizowanych regularnie od połowy XIX w. wystawach światowych (począwszy od londyńskiej *Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations* z 1851). Wytworzony w tym czasie muzealny paradygmat prezentowania wytworów kultury średniowiecznej oraz nowożytnej trafił do powszechnego neohistorycznego kanonu szkolnego opisu przeszłości poszczególnych państw i narodów, dając podstawę do dumy z dawnych osiągnięć.

Od przełomu XIX i XX w. do kultury wyższej, prezentowanej w powszechnie tworzonych muzeach i galeriach narodowych sztuki, zaczęto włączać również wytwory tzw. kultury ludowej lub za taką uważanej. W stosunku do istniejących państw narodowych prezentacja oraz pozytywna waloryzacja kultur narodów pozbawionych własnej państwowości była niezwykle utrudniona. W przypadku kultury polskiej wynikało to nie tylko z braku lub słabości instytucji narodowych czy represyjnej polityki państw zaborczych. Trudność wynikała również z konieczności tworzenia pozytywnego opisu twórczości intelektualnej i materialnej elit, które mimo spektakularnego rozwoju w XVI w., dopuściły ostatecznie do upadku własnej państwowości w XVIII w. Dodatkowym problemem było odpowiednie wartościowanie cech lub instytucji, specyficznych dla Rzeczypospolitej, a anachronicznych w odbiorze opinii publicznej drugiej połowy XVIII i XIX w., które stanowiły o charakterystycznych cechach kultury prawno-politycznej i o świadomości historycznej, jak sarmatyzm, religijność, staropolski parlamentaryzm, wolna elekcja, *liberum veto*. Równocześnie wieloetniczny charakter nowożytnej państwowości polskiej zmuszał do stałego kwalifikowania narodowego ich twórców, np. w sporze niemiecko-polskim o Mikołaja Kopernika czy Wita Stwosza, białorusko-polskim o Tadeusza Kościuszkę czy o polonez *Pożegnanie Ojczyzny* Michała Kleofasa Ogińskiego. Tak czy inaczej, tworzony od schyłku XIX i w początkach XX w. przekaz na temat podstawowych osiągnięć dawnej kultury Rzeczypospolitej nie uległ zasadniczej zmianie aż do czasów współczesnych.

W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku ukazały się w dużych nakładach dwie syntezy dziejów kultury polskiej od czasów przedhistorycznych do współczesności. Pierwsza – popularna i pozbawiona bibliografii autorstwa Bogdana Suchodolskiego⁴, druga – pióra Marii Boguckiej, objęła okres do odzyskania niepodległości w 1918 r.⁵ Celem autorów było zastąpienie przestarzałej już syntezy A. Brücknera nowym opracowaniem „kultury narodowej”. B. Suchodolski według klasycznego podziału z zakresu sztuk plastycznych i literatury zamknął okres nowożytny w trzech epokach rozwoju artystycznego: renesans, barok i oświecenie⁶. Z kolei M. Bogucka, w nawiązaniu do koncepcji Fernanda Braudela, poświęciła okresowi nowożytnemu kilka rzeczowych rozdziałów, wzbogacając obraz o kwestie ustrojowe, społeczno-gospodarcze i obyczajowe, czyli *Rzeczpospolita szlachecka, Polskie odrodzenie, Renesansowi mecenas, Świat Sarmatów, Polski barok, Między Sasami a odnową, Oświecenie nad Wisłą*⁷. Spojrzenie autorki stanowi efekt jej ewolucji badawczej, która, analogicznie do szeregu przedstawicieli szkoły Annales, skutkowałą stopniowym przejściem od historii gospodarczej ku historii materialnej i obyczajowości, a ostatecznie – próbami syntetyzowania, tj. tworzenia społecznej historii kultury. Jest to koncepcja jak najbardziej mi odpowiadająca, co nie znaczy, że jedyna z możliwych. Badaczka, należąca do grona najwybitniejszych badaczy dziejów społecznych Polski wczesnonowożytnej, znacząco rozszerzyła w wydaniu z 2008 r. swój wykład o wydarzenia aż do przełomu ustrojowego w 1989 r.⁸ Dzięki nowym możliwościom poligraficznym książka została wzbogacona o ilustracje lepszej jakości, a nowożytność została ujęta tym razem w rozdziałach *Szlachta i jej państwo, Odrodzenie nad Wisłą, Renesansowi twórcy i mecenas, W kręgu sarmackich mitów, Barok – epoka przeciwieństw, Od Polski Sasów do nowej epoki*⁹. Poza kwestiami obyczajowości mamy tu dyskurs poświęcony zmianom w mentalności ówczesnych elit polskich. Obydwie wspomniane syntezy zebrały dotychczasowy stan wiedzy oraz świadomości pokolenia historyków, które przeżyło drugą wojnę światową.

Od tego czasu, pomijając wydawnictwa o charakterze słownikowym¹⁰, podręcznikowym¹¹ czy też popularnym¹², nikt nie zaproponował syntetycznej, zwartej metodologicznie nowej wizji dziejów kultury polskiej lub w Polsce. Chodziłoby tu o pracę, która poza klasycznym wykładem,

⁴ B. Suchodolski, *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980, wyd. 2: 1986, wydanie 3 rozszerzone o okres po 1945 r.: 1997 oraz wydania w tłumaczeniach na języki angielski, francuski i niemiecki (1986), co uczyniło tę pracę najbardziej rozpowszechnionym współczesnym wykładem dziejów kultury w Polsce.

⁵ M. Bogucka, *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Wrocław 1987, wyd. 2: 1991.

⁶ B. Suchodolski, *Dzieje kultury...*, s. 68–339.

⁷ M. Bogucka, *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Wrocław 1991, s. 130–257.

⁸ M. Bogucka, *Kultura – Naród – Trwanie. Dzieje kultury polskiej od zarania do 1989 roku*, Warszawa 2008.

⁹ M. Bogucka, *Kultura – Naród – Trwanie*, s. 119–245.

¹⁰ *Słownik kultury polskiej*, Kraków 2012.

¹¹ A. Piskozub, *Polska w cywilizacji zachodniej*, Gdańsk 2003.

¹² J. Kowalski, *Wielka encyklopedia staropolska*, Dębogóra 2011, ze względu na szatę graficzną oraz popularny wykład ma spore znaczenia dla upowszechnienia problematyki.

omawiającym kulturę języka polskiego, dzieł literackich, wytworów sztuki i architektury, ukazałaby specyfikę kulturową społeczeństwa, nie ograniczając się do wytworów przedstawicieli elit. Rzecz jasna, można wspomnieć o pewnych próbach syntetycznych zarysów przeznaczonych dla odbiorców zagranicznych, przede wszystkim studentów¹³, czy też o obszerniejszych podręcznikowych opracowaniach zbiorowych, jak chociażby opracowaniu *Polskie dziedzictwo kultury i nauki* (2012)¹⁴. Ten ostatni przegląd, o dość nieprzejrzystym układzie rzeczowym, pozbawionym szaty ikonograficznej, zarysowuje w sposób enumeratywny od średniowiecza do współczesności różne przejawy kultury polskiej w kraju i za granicą.

Europejskie inspiracje ideowe

Całkowicie nowatorska inicjatywa wyszła ze środowiska badaczy literatury staropolskiej. Mam na myśli projekty kierowane w minionej dekadzie przez Alinę Nowicką-Jeżową. Pierwszy z nich, zatytułowany *Humanizm. Idee, nurty, paradygmaty humanistyczne w kulturze polskiej*¹⁵, nie zakończył się większym sukcesem, a dyskusja nad humanizmem, przedstawiona w paru tomach, ukazała raczej niemożność ujęcia samego zjawiska w jakieś czytelne ramy metodologiczne¹⁶. Równocześnie jednak pozwoliła na podjęcie dyskusji środowiskowej, w efekcie której powstał zespół kilkunastu badaczy, reprezentujących różne ośrodki akademickie. W programie *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości* udział wzięło 12 zespołów, skupionych na: Uniwersytecie Warszawskim, Adama Mickiewicza w Poznaniu, dwóch uniwersytetach lubelskich (KUL oraz UMCS), warszawskim Instytucie Badań Literackich, przy współdziałaniu Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego¹⁷. W zdecydowanej większości byli to historycy literatury, ale zaproszono również specjalistów z innych dyscyplin historycznych (historycy sztuki, idei, życia religijnego oraz dziejów politycznych). Co istotne, w przedsięwzięciu uczestniczyli nie tylko badacze polscy, lecz również z państw sąsiednich i innych, których kultury wywarły piętno na Rzeczypospolitej. Efektem ich pracy stał się cykl artykułów, opublikowanych w

¹³ L.S. Kolek, *Polish Culture. An Historical Introduction*, Lublin 1997, wyd. 2: 2002. Część nowożytna (s. 83–166) została podzielona na rozdziały: *The Golden Age 16th century*, *The Pitfalls of Isolationism (1600–1750)*, *Spiritual Rebirth: The Enlightenment and Romanticism (1750–1850)*. Praca zaopatrzona jedynie w skromny wybór bibliograficzny.

¹⁴ *Polskie dziedzictwo kultury i nauki. U progu trzeciego tysiąclecia*, red. E. Szczepanik, Toruń 2012. Praca ukazała się pierwotnie w wersji angielskiej jako: *The Polish Cultural and Scientific Heritage at the Dawn of the Third Millennium*, ed. by E. Szczepanik, London 2003.

¹⁵ Zarys problematyki badawczej A. Kijewska, *Humanizm. Idee, nurty i paradygmaty humanistyczne w kulturze polskiej*, „Pamiętnik Literacki”, 2013, 1, s. 237–246.

¹⁶ *Humanizm polski. Długie trwanie – tradycje – współczesność*, red. A. Nowicka-Jeżowa, M. Cieński, współpraca A. Pawlak, Warszawa 2008–2009.

¹⁷ A. Nowicka-Jeżowa, *Ad Lectorem. Zarys projektu badawczego*, w: *Hermeneutyka Wartości*, t. 1: *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzenie dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 7.

tomach serii *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*¹⁸. Tomy zawierają teksty, które według kryteriów rzeczowych można podzielić na zagadnienia dotyczące transferów kulturowych¹⁹, m.in. w sferze wyznaniowej (katolicy²⁰, protestanci²¹, Kościoły obrządków wschodnich²²), prądów literackich²³ czy ideowych²⁴. We wstępie do pierwszego tomu serii inicjatorka i kierowniczką projektu, Alina Nowicka-Jeżowa, przedstawiła zarys badań, których celem było ukazanie różnych wymiarów kultury Pierwszej Rzeczypospolitej „w dialogu w Europie”²⁵. Innymi słowy: chodzi o kulturę tworzoną w Polsce na tle europejskim i pod wpływem różnorodnych wzajemnych oddziaływań ideowych²⁶. Stworzony cykl tomów z artykułami stanowi wzajemnie dopełniający się przegląd zagadnień o niezwykle istotnym znaczeniu poznawczym. Nie znajdujemy tam wprawdzie żadnej rewolucyjnej metodologii, lecz teksty napisano w oparciu o nowe rzetelne badania źródłoznawcze, które pozwoliły na odejście od schematów utrwalonych w literaturze przedmiotu. Równocześnie we wstępach często mamy do czynienia z próbami podsumowywania stanu badań nad danym tematem²⁷. Prezentacja serii nastąpiła stosunkowo niedawno (2015–2017) i nieco czasu będzie wymagać odpowiednie i krytyczne ich przyswojenie oraz przekład na bardziej syntetyczne ujęcie.

¹⁸ *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*, t. 1–12 (cyt. dalej jako *Hermeneutyka Wartości*).

¹⁹ *Hermeneutyka Wartości*, t. 1: *Hermeneutyka Wartości*, t. 2: *W przestrzeni Południa: kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich. Estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016.

²⁰ *Hermeneutyka Wartości*, t. 4: *Monastycyzm XV–XVIII wieku. Tradycja średniowieczna wobec wyzwań nowożytnego humanizmu*, red. M.T. Gronowski OSB, P. Urbański, Warszawa 2016; *Hermeneutyka Wartości*, t. 5: *Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej. Dziedzictwo średniowiecza i wyzwania XV–XVI wieku*, red. W. Walecki, Warszawa 2017; *Hermeneutyka Wartości*, t. 6: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016; *Hermeneutyka Wartości*, t. 7: *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII wieku*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2016.

²¹ *Hermeneutyka Wartości*, t. 8: *Luteranizm w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa 2017; *Hermeneutyka Wartości*, t. 9: *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015; *Hermeneutyka Wartości*, t. 10: *Antytrynitaryzm w Pierwszej Rzeczypospolitej w kontekście europejskim. Źródła – rozwój – oddziaływanie*, red. M. Choptiany, P. Wilczek, Warszawa 2017. Do dyskusji nad reformacją w XVI w. należy włączyć całkiem niedawne studium Macieja Ptaszyńskiego, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018.

²² *Hermeneutyka Wartości*, t. 11: *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia*, red. M. Kuczyńska, Warszawa 2017.

²³ *Hermeneutyka Wartości*, t. 2: *W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich: estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016.

²⁴ *Hermeneutyka Wartości*, t. 3: *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, współpraca J. Axer, Warszawa 2017; *Hermeneutyka Wartości*, t. 12: *Wiek XVIII – między tradycją a oświeceniową współczesnością. Hermeneutyka wartości religijnych*, red. B. Kuczera-Chachulska, T. Chachulski; współpraca J. Snopek, Warszawa 2017.

²⁵ Projekt realizowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (nr 11/H/12/025081), koordynowany na Wydziale „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego.

²⁶ A. Nowicka-Jeżowa, *Ad Lectorem. Zarys projektu badawczego*, w: *Hermeneutyka Wartości*, t. 1, s. 7–57.

²⁷ Zob. M.T. Gronowski OSB, P. Urbański, *Wprowadzenie do lektury tomu*, w: *Hermeneutyka Wartości*, t. 4, s. 9–18; A. Grześkowiak-Krwawicz, *Wstęp*, w: *Hermeneutyka Wartości*, t. 3, s. 7–23.

Poszczególne tomy, a w jakimś stopniu i cała seria, nie są przecież pozbawione pewnych mankamentów i nierówności. Na przykład w tomie pierwszym zabrakło mi kontaktów polsko-niemieckich, bo przecież *casus* Andrzeja Frycza Modrzewskiego nie wyczerpuje zjawiska²⁸. Niewiele tam na temat kontaktów z najbliższym sąsiedztwem niemieckim: z Księstwem Pruskim, Brandenburgią-Prusami. A warto przecież pamiętać o miejscu Krakowa na trasie peregrynacji akademickich humanistów niemieckich tej rangi, co Celtis, Johannes Pauli czy Thomas Murner. Żał mi też Saksonii za panowania Wettynów, również wewnątrzpolskiej dyskusji nad rolą ośrodków mieszczańskich (protestanckich i niemieckich) we współtworzeniu kultury osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej²⁹. Równocześnie podpisuję się wielokrotnie i oburącz pod uwagami Alfreda Sproedego, który wskazał fatalny wpływ dziewiętnastowiecznej myśli historycznej w Niemczech na późniejszy odbiór kultury polskiej XVI–XVII w. – renesansu i baroku³⁰. Ekstrapolacja porobiorowej publicystyki niemieckiej wraz z dwudziestowiecznym okresem lekceważenia czy pomijania istoty nowożytnej kultury polskiej bez mała całkowicie wytarła z tamtejszej świadomości badawczej np. oryginalną i stojącą na bardzo wysokim poziomie literaturę staropolską. I niezwykle wprost wkład badawczy Aleksandra Brücknera, starającego się o przywrócenie należnej rangi literatury staropolskiej wśród odbiorców niemieckich, w ostatecznym rozrachunku niewiele pomógł. W krajach niemieckojęzycznych badania nad kulturą staropolską i fenomenem równoległego uczestniczenia w kulturach polskiej i niemieckiej w dalszym ciągu są bardzo ograniczone, chociaż pewne inicjatywy zasługują na uwagę³¹.

W nawiązaniu do założeń serii bieżącej i poprzedniej, kierowanej przez A. Nowicką-Jeżową, mamy do czynienia z wyraźną koncentracją na kulturze elitarnej, wyższej kosztem transferu i upowszechnienia społecznego wśród szerszych warstw społecznych. Lecz i w zakresie kultury wyższej, poza niewielkimi wyjątkami, zabrakło transferów w dziedzinie sztuk wizualnych³², teatru, a przede wszystkim niezwykle przez ówczesnych cenionych: muzyki, śpiewu, teatru oraz opery. Czynię te uwagi przede wszystkim z obowiązku recenzenckiego, albowiem nie sposób zaprzeczyć, że dzięki inicjatywie A. Nowickiej-Jeżowej w ręce historyków trafiło niezwykle ważne narzędzie do rekonstruowania zjawisk kultury dziejących się na terenie nieznośnie heterogenicznej Rzeczypospolitej. Poszczególne tomy serii *Hermeneutyka Wartości* to zmuszająca

²⁸ A. Sproede, *Przekłady i transfer kulturowy między Polską a krajami niemieckimi. Casus Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, w: *Hermeneutyka Wartości*, t. 1, s. 365–405; zob. również w tym samym tomie: K. Wierzbicka-Trwoga, *Przekłady z języka niemieckiego na język polski*, s. 496–434.

²⁹ Zob. M. Klimowicz, *Polsko-niemieckie pogranicze literackie w XVIII wieku. Problem uczestnictwa w dwóch kulturach*, Wrocław 1998.

³⁰ A. Sproede, *Przekłady i transfer kulturowy*, s. 365–367.

³¹ Zob. przegląd podręczników i słowników niemiecko-polskich: H. Glück, K. Schröder, *Deutschlernen in den polnischen Ländern vom 15. Jahrhundert bis 1918. Eine teilkommentierte Bibliographie*, bearb. von Y. Pörzgen, M. Tkocz, Wiesbaden 2007.

³² Wyjątkiem jest tekst Mirosława P. Kruka, *Malowidło Graeco opere fundacji Jagiellonów jako postulat unii państwowej i kościelnej oraz jedności Kościoła*, w: *Hermeneutyka Wartości*, t. 5, s. 145–201.

do refleksji lektura obowiązkowa historyka kultury w szlacheckiej Rzeczypospolitej. Nie powinno przy tym dziwić, że nowe impulsy badawcze, których celem jest uchwycenia fenomenu kultury staropolskiej, wyszły właśnie z kręgów historyków literatury. Wskazuje na to obfity i oryginalny dorobek z tego zakresu opublikowany w ostatnich latach. Dotyczy to przede wszystkim wielu istotnych prac na pograniczu historii idei i przepływów kulturowych. Pragnę zwrócić uwagę na interdyscyplinarne studium poświęcone idei szlachectwa w XVI w. czy też studia nad różnymi inspiracjami autorów polskich, których dzieła oddziaływały na współczesnych, aby wspomnieć o studiach poświęconych twórczości Łukasza Górnickiego. To nieledwie kilka przykładów.

Również w środowiskach historyków pojawiły się inicjatywy mające na celu inicjowanie badań nad różnymi zjawiskami z zakresu kultury. Należą do nich m.in. cykliczne spotkania historyków „Między barokiem a oświeceniem” organizowane od 1992 r. co dwa lata przez olsztyński Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego. Materiały pokonferencyjne są publikowane w osobnych i monograficznych tomach redakcją Stanisława Achremczyka oraz jego współpracowników³³. Jednak poziom merytoryczny poszczególnych publikacji w serii pozostaje bardzo zróżnicowany. Analogiczne próby podjęto w ośrodku wrocławskim³⁴. W żadnej mierze nie należy lekceważyć tych przedsięwzięć, które należy rozumieć jako próby poszukiwania nowych interdyscyplinarnie zorientowanych platform badawczych. Badacze schyłkowego okresu nowożytnego historycy literatury, teatru, sztuki, filozofii oraz społecznych i politycznych założyli w 1996 r. Polskie Towarzystwo Badań nad Wiekiem Osiemnastym.

Edytorstwo staropolskie

Uwagę zwraca źródłoznawcza i edytorska aktywność badaczy nowożytnej literatury polskiej, która w sposób zasadniczy wpłynęła na zmianę dostępu do źródeł. Dotychczasowe prace syntetyczne, poza kilkoma wyjątkami, oparte były na dawnym korpusie edytorstwa staropolskiego, niejednokrotnie jeszcze z końca XIX w. Szereg ciekawych i ważnych utworów literackich, które

³³ *Między barokiem a oświeceniem*, t. 1: *Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996; t. 2: *Apogeum sarmatyzmu. Kultura polska drugiej połowy XVII wieku*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1997; t. 3: *Obyczaje czasów saskich*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 2000; t. 4: *Wojny i niepokoje czasów saskich*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 2004; t. 6: *Edukacja, wykształcenie, wiedza*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2005; t. 7: *Radości i troski dnia codziennego*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006; t. 9: *Wielkie bitwy*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2010; t. 10: *Spółczesność stanowa*, red. S. Achremczyk, J. Kiełbik, Olsztyn 2013; t. *Sarmacki konterfekt*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2002; t. *Staropolski regionalizm*, Olsztyn 2008.

³⁴ Seria: *Staropolski ogląd świata* (przewodniczący serii Bogdan Rok): *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji Wrocław 23-24 października 2004 r.*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004; *Staropolski ogląd świata – problem inności*, red. F. Wolański, Toruń 2007; *Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Przestrzeń wyobrażeń*, red. F. Wolański, R. Kołodziej, Toruń 2009; *Kultura staropolska – poszukiwanie sacrum - odnajdowanie profanum*, red. B. Rok, F. Wolański, Toruń 2013; B. Rok, *Świat kultury staropolskiej*, Toruń 2014.

zdawkowo omówiono w akademickich podręcznikach, dostępna była wyłącznie w starodrukach lub rękopisach. W 1995 r. ukazały się pierwsze tomy, zwiastujące i inicjujące nowe przedsięwzięcie wydawnicze. Chodzi o afiliowaną przy Instytucie Badań Literackich PAN *Bibliotekę Pisarzy Staropolskich*. Jej twórcy (Adam Karpiński, Krzysztof Mrowcewicz, Ariadna Masłowska-Nowak) mieli początkowo skromne ambicje. Celem wydawców było nadrobienie zaległości wydawniczych w nawiązaniu do przedwojennej inicjatywy *Biblioteki Pisarzy Polskich*. Nie ma tu miejsca na wymienienie poszczególnych tytułów³⁵, dość powiedzieć, że tomiki z nowej serii ukazywały się początkowo z dość ograniczonym aparatem naukowym, czyli kilkustronicowym wprowadzeniem, bibliograficznym opisem podstawy wydania, zasad transkrypcji i podstawowymi objaśnieniami samego tekstu źródłowego.

Ten rudymenarny aparat naukowy ulegał szybkiemu powiększeniu. Wstępy stawały się coraz dłuższe, grawitując w stronę cenionych przez polonistów monograficznych wprowadzeń, znanych z powojennych tomów *Biblioteki Narodowej*, wraz z odpowiednimi komentarzami, czyli „tradycją tekstu”, „zasadami edytorskimi” czy „aparatem krytycznym”. Stopniowo doszło do stworzenia nowego modelu edycji naukowej, którego atrakcyjność trudno było przecenić. Do modelu *Biblioteki Pisarzy Staropolskich* nawiązała bliźniacza seria Instytutu Badań Literackich PAN – *Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia*, ukazująca się od 2000 r. (do 2019 ukazało się 15 tomów)³⁶. Przyjęte zasady powtórzono również w dwóch niewielkich seriach edytorskich, uzupełniających grantowe przedsięwzięcie *Humanizm. Idee, nurty i paradygmaty humanistyczne w kulturze polskiej* (2008–2011): *Inedita* (7 tomów)³⁷ oraz *Polonica* (7 tomów). Dynamika *Biblioteki Pisarzy Staropolskich* (do 2019 – 43 tomy) w ostatnich latach wyraźnie osłabła, ale wpłynęła na upowszechnienie działań edytorskich³⁸. Należy wspomnieć serię *Lubelska Biblioteka Staropolska* (do 2019 – 14 tomów edytorskich)³⁹, afiliowaną przy Uniwersytecie im. Marii Curie-Skłodowskiej, oraz serię *Staropolski Dramat i Dialog Religijny*, afiliowaną przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (do 2019 – 3 tomy). Wedle nieco odmiennych zasad rozwijają się serie:

³⁵ H. Morsztyn, *Światowa rozkosz z ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych panien*, wyd. A. Karpiński, Warszawa 1995; *Biblioteka Pisarzy Staropolskich*, t. 1, poszczególne tomy 1–40 w formatach pdf dostępne na stronie IBL PAN, <https://ibl.waw.pl/pl/nauka-i-badania/publikacje/biblioteka-pisarzy-staropolskich> (dostęp: 25.05.2019).

³⁶ Na temat poszczególnych edycji w serii zob. <http://wydawnictwo.ibl.waw.pl/serie-wydawnicze/bppo-biblioteka-pisarzy-polskiego-oswiecenia> (dostęp: 25.05.2019).

³⁷ Na temat poszczególnych edycji w serii zob. <https://neriton.pl/kategoria-produktu/serie/humanizm-polski/inedita/> (dostęp: 21.05.2019).

³⁸ Na temat charakterystyki serii i jej znaczenia dla działań edytorskich dotyczących literatury dawnej zob. R. Grześkowiak, R. Krzywy, „*Biblioteka Pisarzy Staropolskich*” – *opus magnum Adama Karpińskiego*, „*Barok*” 19 (2012), 1, s. 37–50.

³⁹ Szczegóły projektu oraz rezultaty edytorskie zob. <https://www.umcs.pl/pl/lubelska-biblioteka-staropolska-series-nova-opis-projektu,14208.htm> (dostęp: 20.05.2019).

Bibliotheca Curiosa, afiliowana przy Uniwersytecie Wrocławskim (do 2019 – 32 tomy)⁴⁰, oraz *Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej*, afiliowana przy Uniwersytecie Warszawskim (do 2019 – 38 tomów)⁴¹. Pomijając lawinowy przyrost starodruków umieszczanych systematycznie w bibliotekach cyfrowych, mamy do czynienia z bezprecedensowym wzrostem ruchu wydawniczego zajmującego się polską literaturą dawną, który w sposób zasadniczy odmienił podstawy źródłowe. Wśród poszczególnych edycji, poza utworami liryki miłosnej, traktatami religijnymi, znajdujemy wiele przykładów popularnej, tandetnej literatury jarmarcznej. Ukazuje to odmienne wymiary czytelnictwa staropolskiego, dalekie od obrazu stworzonego przez dawnych wydawców.

Kultura materialna

Przy ogromnym szacunku dla spuścizny literackiej i myśli religijnej nie można jednak tracić z oczu świata kultury materialnej: dzieje kultury to również opisanie świata rzeczy. Historia kultury materialnej⁴² rozwinęła się w pierwszej połowie XX w. przede wszystkim w ramach studiów nad historią gospodarczą, dziejów rzemiosła i handlu oraz kultury⁴³. Dopiero później stopniowo wyodrębniła się w osobną, specyficznie rozumianą dyscyplinę, niekiedy wymiennie a mało precyzyjnie rozumianą jako historia życia codziennego⁴⁴. Specyficzny charakter dyscypliny polega na konieczności łączenia studiów nad masowymi źródłami pisanymi, które zachowują podstawową rangę badawczą, z konkretnymi artefaktami, zachowanymi jeszcze niekiedy *in situ*, ewentualnie w zbiorach muzealnych. Niezwykle istotne jest zachowanie świadomości materialnego charakteru badań nad rzeczami, co zmusza do zachowania interdyscyplinarności, stałej recepcji oraz twórczego wykorzystywania dorobku innych dyscyplin historycznych i pokrewnych⁴⁵, które zajmują się pozyskiwaniem artefaktów, ich badaniem, opisem oraz przechowywaniem (archeologia,

⁴⁰ Poszczególne tytuły oraz omówienie niektórych pozycji zob. <http://staropolska.pl/bibliografia/bc/index.html> (dostęp: 20.06.2019).

⁴¹ Poszczególne tytuły oraz omówienie niektórych pozycji zob. <http://www.staropolska.pl/bibliografia/bdlp/index.html> (dostęp: 1.06.2019).

⁴² W tej części nawiązuję do treści przeglądu E. Kizik, *Współczesne badania polskie z zakresu historii kultury materialnej epoki nowożytnej*, „Dzieje Nowożytne”, 32, 2019, s. 12–52.

⁴³ J. Topolski, *Fernand Braudel a koncepcja historii kultury materialnej*, „KHKM”, 42, 1994, 2, s. 159–165; W. Wrzosek, *Braudlowska idea kultury materialnej*, tamże, s. 167–172; L. Kajzer, *Archeologia a historia kultury materialnej*, tamże, s. 173–175.

⁴⁴ Definicje w różnych tradycjach badawczych: H.P. Hahn, *Materielle Kultur. Eine Einführung*, Berlin 2014 (wyd. 2); *Mobility, Meaning & Transformations of Things. Shifting Contexts of Material Culture through Time and Space*, ed. by H.P. Hahn, H. Weiss, Oxford 2013; zob. A. Klonder, *Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej. Rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu*, w: *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, Warszawa 2006, s. 145–155.

⁴⁵ W tym również badania z dziedziny społeczeństwa, które zostały przedstawione przez Jacka Wijaczkę: *Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Historia społeczna*, w: *Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Próba oceny i wskazówki na przyszłość*, Referaty na XX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Lublin 18–20 września 2019 r.

zabytkoznawstwo, muzealnictwo). Tym trudniej jest jednak o wyznaczenie metodologii wspólnej dla całej historii kultury materialnej, często jest ona ustalana indywidualnie, w zależności od charakteru podjętej problematyki oraz specyfiki warsztatowej danego badacza. Niejednoznaczność ułatwia podważanie dawnych podstaw metodologicznych uprawiania tej dyscypliny i tworzenie nowych jakości, w tym badawczych niejakości.

Podstawową płaszczyzną wymiany poglądów, krytyki oraz integracji historyków podejmujących zagadnienia z historii kultury materialnej jest wydawany przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (KHKM)⁴⁶. Szczególnie istotne znaczenie mają monograficzne tomy będące pokłosiem konferencji naukowych⁴⁷. Do najważniejszych należą zeszyty poświęcone różnym aspektom badań nad życiem codziennym (1995)⁴⁸, parcelom miejskim (1995)⁴⁹, sposobom wykorzystania inwentarzy mienia (2003–2004)⁵⁰, testamentom na tle szeroko rozumianych zagadnień z zakresu kultury funeralnej (2010, 2013, 2015)⁵¹. Propozycja niskiego wartościowania tego rodzaju przedsięwzięć naukowych w ewaluacjach badawczych jest drogą na manowce. Istotny charakter badawczy, szczególnie dla rozpoznania zachowanych zabytków *in situ*, mają inwentaryzacje zabytków sztuki i architektury, koordynowane w Instytucie Sztuki PAN w ramach zainicjowanego w 1951 r. *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*. Od 1989 r. powstało kilkadziesiąt nowych tomów⁵²; niestety pewne tereny Polski Północnej i Zachodniej (większości województw zachodniopomorskiego, pomorskiego, warmińskiego, lubuskiego) nie doczekały się stosownych opracowań. Cenną inicjatywą są prace nad inwentaryzacją kościołów i klasztorów rzymskokatolickich na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵³. W instytutach badawczych Polskiej Akademii Nauk badania nad wybranymi aspektami kultury materialnej w dużym mieście prowadzone są przez zespół gdańskiej

⁴⁶ Dalej cyt. jako „KHKM”. Treść poszczególnych numerów od rocznika 60, 2012, na stronie: <http://rcin.org.pl/publication/73679>; tam również wykaz bibliografii roczników 41 (1993)–50 (2002).

⁴⁷ „*Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*”, materiały opublikowane w: „KHKM”, 40, 1992, 1.

⁴⁸ „KHKM”, 44, 1996, 3.

⁴⁹ Cz. 1: „KHKM”, 53, 1995, 3.

⁵⁰ Materiały konferencji ogłoszono w dwóch numerach „KHKM”, 51, 2003, 2 i 52, 2004, 1.

⁵¹ Zob. materiały opublikowane w „KHKM”, 58, 2010, 2; 61, 2013, 2; 52, 2014, 3; 63, 2015, 4 (artykuły w tomach z 2013 i 2015 w większości dotyczą kwestii edytorskich i źródłoznawczych).

⁵² Wykaz opublikowanych tomów na stronie Pracowni Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce www.ispan.pl/pl/dzialalnosc-badawcza/zaklad-historii-sztuk-plastycznych/katalog-zabytkow-sztuki-w-polsce/spisy-tresci (10. 05. 2019).

⁵³ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 2: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 1, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2003; cz. 3: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, t. 1, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2005; cz. 2: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 2, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2006; cz. 4: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, t. 1, red. M. Kałamajska-Saeed, D. Piramidowicz; cz. 5: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, t. 1, pod red. M. Zglińskiego.

pracowni Instytutu Historii PAN⁵⁴. Na uwagę zasługuje dorobek Pracowni Epigraficznej, powołanej w 2001 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego⁵⁵. Płaszczyzną ogólnopolskiej dyskusji nad kulturą pisma monumentalnego jest cykl wydawniczy pod nazwą *Studia Epigraficzne*⁵⁶. Instytucjonalne umocowanie badań nad historią kultury materialnej okresu nowożytnego w innych polskich ośrodkach akademickich jest dość nikle.

Działalność instytucjonalną akademicką i muzealną wspierają inicjatywy społeczne. Miejscem dyskusji i koordynacji ogólnopolskich inicjatyw jest np. Zespół Historii Miast, kontynuujący tradycję Komisji Historii Miast działającej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN. Pracę zespołu zrzeszającego historyków różnych dyscyplin od 2009 r. kieruje Zdzisław Noga. W ramach prac Komisji, a następnie Zespołu zorganizowano m.in. konferencje poświęcone oczyszczaniu miast (2004)⁵⁷, źródeł energii w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej (2008)⁵⁸, form zagospodarowania przestrzeni miejskiej (2012)⁵⁹. Część osób zaangażowanych w prace Zespołu uczestniczy w pracach nad wydaniem *Atlasu Historycznego Miast Polskich*⁶⁰.

Prace inwentaryzacyjne w ramach *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* uzupełniają inne cenne inicjatywy, np. inwentaryzacje zabytków epigraficznych i cmentarzy. Działalność w ramach programu *Corpus Inscriptionum Poloniae* (CIP), mającego na celu zebranie źródeł epigraficznych na terytorium współczesnej Polski powstałych do 1800 r., rozpoczęła się jeszcze u schyłku lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku (Józef Szymański, Barbara Trelińska). Do prac inwentaryzacyjnych włączyło się kilka ośrodków akademickich w Polsce (Lublin, Kielce, Toruń, Kraków, Łódź, Gdańsk, Zielona Góra), które po części siłami studentów zebrały, a następnie opublikowały inskrypcje w kilkunastu tomach z tego cyklu⁶¹. Po 1990 r., niekiedy w oparciu

⁵⁴ *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, red. E. Kizik, cz. 1, Gdańsk 2009; cz. 2, Gdańsk–Warszawa 2011; cz. 3, Gdańsk–Warszawa 2015; cz. 4, Gdańsk–Warszawa 2016. Ostatni czwarty tom to monograficzne opracowanie: E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*, Gdańsk–Warszawa 2016.

⁵⁵ *Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. 10: *Województwo lubuskie, z. 1 – Inskrypcje powiatu Międzyrzeckiego do 1815 roku*, oprac. M. Tureczek, Toruń 2006; z. 2 – *Powiat wschowski*, oprac. A. Górski, P. Karp, Toruń 2007; z. 3 – *Powiat świebodziński*, oprac. M. Tureczek, Toruń 2009; z. 4 – *Powiat nowosolski – lapidaria w Bytomiu Odrzańskim i Kożuchowie*, oprac. A. Górski, Toruń 2009; z. 5 – *Powiat zielonogórski*, oprac. A. Górski, P. Karp, Toruń 2012; z. 6 – *Powiat nowosolski*, oprac. A. Górski, Toruń 2010, z. 7 – *Miasto i powiat Gorzów Wielkopolski*, oprac. J. Zdrenka, Toruń 2015.

⁵⁶ *Studia Epigraficzne*, t. 1–8, Zielona Góra, 2001, 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014.

⁵⁷ *Ścieki, kloaki i sekretnicy. Problemy oczyszczania miast środkowoeuropejskich w średniowieczu i w czasach nowożytnych od XV do drugiej połowy XIX wieku*, 2004. Materiały opublikowane w „KHKM”, 53, 2005, 3–4.

⁵⁸ *Woda i wiatr, drewno i węgiel. Źródła i wykorzystanie energii w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej XIV – pocz. XIX w.*, 2008. Materiały opublikowane w „KHKM”, 56, 2008, 3–4.

⁵⁹ Konferencja *Heterogeniczność przestrzeni miejskiej w Królestwie Polskim i Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce przedprzemysłowej*, materiały opublikowane w „KHKM”, 63, 2015, 2.

⁶⁰ Zob. strona projektu badawczego: atlasmiast.umk.pl (dostęp: 10.09.2018) wraz z wykazem dotychczas opublikowanych tomów *Atlasu Historycznego Miast Polskich*.

⁶¹ Podsumowanie starszego stanu badań zob. B. Trelińska, *20-lecie Corpus inscriptionum Poloniae. Stan i potrzeby polskiej epigrafiki*, w: *Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy i konteksty badawcze*, red. P. Dymmel i B. Trelińska, Lubin 1998 („Res Historica”, z. 3), s. 233–245; W. Kowalski, „Do

o nowe szersze kryteria opisu formalnego, ukazało się jeszcze kilka edycji⁶², przede wszystkim dla Ziemi Lubuskiej, leżącej już poza zachodnią granicą nowożytnej Rzeczypospolitej⁶³. Ogólnopolski charakter programu stopniowo wygasł. Poza odosobnionymi wysiłkami badania i wykorzystywanie źródeł epigraficznych nie są dostatecznie koordynowane⁶⁴. Ogłaszane studia są wynikiem aktywności badaczy, często należących do pierwszej generacji uczestników programu CIP⁶⁵; ale na uwagę zasługuje wiele nowych inicjatyw, również edytorskich⁶⁶. Równocześnie trwa dyskusja nad sposobem wykorzystania epigrafiki w badaniach nad społeczeństwem staropolskim, którą zainicjował Andrzej Wyrobisz w 1990 r.⁶⁷ Niektóre z powstałych prac wykazują zakres problemów natury metodologicznej z wykorzystaniem tego rodzaju źródeł⁶⁸. Osobno rozwijają się prace nad epigrafiką hebrajską (przede wszystkim Jacek Wodziński⁶⁹, Andrzej Trzciniński⁷⁰), co stanowi interesujące poznawczo pokłosie inwentaryzacji cmentarzy żydowskich w Polsce⁷¹.

W poszukiwaniu źródeł uniwersalnych

Krytyczne spojrzenie na możliwości poznawcze pośmiertnych inwentarzy mienia i testamentów przedstawił w 1992 r. przedwcześnie zmarły Andrzej Pośpiech⁷², a dorobek starszych

zmarłychwstania swego za pewnym wodzem Kristusem...". *Staropolskie inskrypcje północno-zachodniej Małopolski*, Kielce 2004, s. 17–22.

⁶² *Corpus Inscriptionum Poloniae. Województwo skierniewickie*: z. 1: *Skierniewice i region*, wyd. A. Szymczakowa, Łódź 1991; CIP: *Województwo wrocławskie*, z. 2: *Ziemia Dobrzyńska. Suplement*, oprac. A. Mietz, Rypin 1995; CIP, t. 6: *Województwo piotrkowskie*, wyd. J. Szymczyk Piotrków Trybunalski 1993; CIP: *Województwo krakowskie*, z. 1: *Katedra Krakowska na Wawelu*, wyd. A. Perzanowska, Kraków 2002.

⁶³ J. Zdrenka, *Inskriftenedition in Deutschland und Polen*, w: *Edition Deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.–16. Jahrhundert)*, hg. von M. Thumser, J. Tandecki, D. Heckmann, Toruń 2001, s. 303–314; tegoż, *Uwagi epigrafika na temat ostatnich edycji inskrypcji w Polsce*, w: *Studia epigraficzne*, t. 2, Zielona Góra, s. 1–14.

⁶⁴ Pewnym wyjątkiem są konferencje dotyczące epigrafiki, zob. zbiór artykułów: *Inskrypcje toruńskie*, red. I. Sawicka, Toruń 1999.

⁶⁵ Np. W. Kowalski, „Do zmartwychwstania swego za pewnym wodzem Kristusem...”.

⁶⁶ Np. Gregorius Frisch, *Der Sankt Marien Pfarrkirchen in Dantzig inwendige Abriss*, wyd. K. Cieślak, Gdańsk 1999.

⁶⁷ M. Tureczek, *Campanae, quae in confinio sonant. Studium z dziejów ludwisarstwa na pograniczu śląsko-brandenbursko-pomorskim w XIII–XVIII wieku*, Zielona Góra 2015; tegoż, *Najstarsze dzwony na Ziemi Międzyrzeckiej do 1815 roku*, Zielona Góra 2005; *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna. W 500-tną rocznicę ulania wielkiego Tuba Dei spisane*, red. T. Jaworski i inni, Toruń 2001.

⁶⁸ A. Wyrobisz, *Pomniki nagrobne mieszczan w Polsce w XVI i w XVII w.*, „KHKM”, 1990, 1–2, s. 37–80; tegoż, *Inskrypcje nagrobne mieszczan w Polsce w XVI i XVII w.*, w: *Prace ofiarowane prof. Marii Boguckiej*, red. J. Korzecki, T. Tazbir, Warszawa 1997, s. 152–159.

⁶⁹ K. Górecka, *Pobożne matrony i cnotliwe panny. Epitafia jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej*, Warszawa 2006; zob. krytycznie K. Gołąbek, *Łacińskojęzyczne inskrypcje nagrobne jako źródło do badań nad kobietą w okresie nowożytnym oraz wyzwanie edytorskie*, „Przegląd Historyczny”, 100, 2009, 2, s. 307–318.

⁷⁰ M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996; tegoż, *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.

⁷¹ A. Trzciniński, *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne*, Lublin 2007.

⁷² A. Trzciniński, J. Sobota, *Cmentarz żydowski w Lesku*, cz. 2: *wiek XVIII*, Lublin 2010; A. Trzciniński, *Symbole i obrazy. Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Lublin 1997.

⁷³ A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992.

polskich badań nad pośmiertnymi inwentarzami mienia wydano w 1999 r. (w tłumaczeniu na język angielski)⁷³. Inwentarze oraz testamenty stanowią często punkt wyjścia do badań nad różnymi aspektami kultury życia codziennego. Zainteresowanie tego rodzajami źródłami nie słabnie, przyniosło ono w ostatnich latach wiele edycji źródłowych (inwentarze oraz testamenty szlacheckie⁷⁴, mieszczańskie⁷⁵, chłopskie⁷⁶, członków określonych wyznań⁷⁷). Problematyce tej poświęcono wiele monograficznych konferencji⁷⁸. Szczególnie obfite są inwentarze i testamenty mieszczaństwa gdańskiego z XVII–XVIII w. W oparciu o nie kompleksowe badania standardów życia przeprowadził Andrzej Klonder, zestawivszy je z materiałami z sąsiedniego Elbląga⁷⁹; dla XVIII w. materiały gdańskie wykorzystała gruntownie Ewa Barylewska-Szymańska⁸⁰. Z kolei mieszczaństwo z mniejszych miast pomorskich przebadał na tej podstawie Piotr Kitowski⁸¹.

Wybrane tematy badawcze

Odżywianie się

Tradycyjnymi badaniami nad konsumpcją zajmował się w ramach prowadzonych lub koordynowanych studiów dawny Instytut Historii Kultury Materialnej⁸², a przede wszystkim A. Klonder⁸³. Po 1989 r. profil badawczy tego historyka uległ zmianie. W ostatnich latach rozgłos uzyskała działalność Jarosława Dumanowskiego, który we współpracy z Muzeum w Wilanowie

⁷³ *Omnia res mobilia. Polish Studies in Posthumous Inventories of Movable Property in the 16th–19th Century*, ed. by J. Kruppe, A. Pośpiech, Warsaw 1999.

⁷⁴ Np. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. P. Klint, Poznań 2008; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680*, wyd. P. Klint, Wrocław 2011; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700*, wyd. P. Klint, Wrocław 2015; *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013; *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVIII wieku*, wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2016; *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799*, oprac. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 1997; *Testamenty z XVII i XVIII w. szlachty i duchowieństwa z Podlasia*, wyd. J. Mamaj, Warszawa 2014; K. Justyniarska-Chojak, *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek)*, Kielce 2010.

⁷⁵ *Testamenty mieszczan warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog*, oprac. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, K. Warda, Warszawa 2010; *Testamenty w księgach miejskich wileńskich z XVI i XVII wieku. Katalog*, oprac. K. Frejlich, Warszawa 2017; *Testamenty mieszkańców łwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII wieku. Katalog*, opr. O. Winnyczenko, Warszawa 2017.

⁷⁶ *Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, wyd. J. Łosowski, Lublin 2016.

⁷⁷ *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w.*, wyd. U. Augustyniak, Warszawa 2014.

⁷⁸ Np. „KHKM”, 58, 2010, 2.

⁷⁹ A. Klonder, *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*, Warszawa 2000.

⁸⁰ E. Barylewska-Szymańska, *Od piwnic po strych. Wnętrza domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku*, Warszawa–Gdańsk 2015.

⁸¹ P. Kitowski, *Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w II połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawnohistoryczne*, Warszawa 2015.

⁸² Zob. *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1989.

⁸³ A. Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVII wieku (produkcja – import – konsumpcja)*, Wrocław 1989.

wydał lub współredagował parę staropolskich podręczników kucharskich⁸⁴, a także źródeł rachunkowych⁸⁵. Edycje te mają spore znaczenie popularyzatorskie i edukacyjne, mogą również poszerzyć krąg zainteresowanych. Jednak pomijanie w badaniach kwestii pozyskiwania żywności, handlu i cen produktów znacząco oddala tę inicjatywę od głównych nurtów badań nad dziejami konsumpcji, grożąc trywializacją akademickich zasad postępowania naukowego. Bliższe mi są prace metodologicznie powracające do wypracowanych wzorców, łączących materiał archeologiczny z pisanym; przedkładałam badania masowe nad przykładami anegdotycznymi⁸⁶. Trudno sobie wytłumaczyć brak w Polsce syntezy na temat wódki i pijaństwa w okresie staropolskim. Obszerna książka Jerzego Besali (2015) na temat konsumpcji alkoholu ma charakter popularnonaukowy⁸⁷ i nie może zastąpić studiów analitycznych na temat konsumpcji napojów wysokowych. Pewne próby podjęli Dorota Dias-Lewandowska (2014)⁸⁸ oraz Roman Marcinek (2015)⁸⁹ i kilku innych badaczy⁹⁰. Słabo dotychczas zbadany był problem spożywania kolonialnych używek: herbaty, kawy i czekolady. Z propozycją uzupełniania tej luki badawczej wystąpiła Ewa Wendland (2008)⁹¹. Więcej szczęścia miała towarzysząca licznym biesiad – fajka gliniana, wdzięczny przedmiot niezwykle ożywionych w ostatnich latach badań archeologicznych, profesjonalnie udokumentowanych⁹². Masa artefaktów fajeczanych⁹³ ukazuje niezwykle skalę nałogu w XVII–XVIII w., której na próżno szukać w źródłach pisanych.

⁸⁴ Stanisław Czerniecki, *Compendium ferculorum albo Zebranie potraw*, wyd. i oprac. J. Dumanowski, M. Szychaj, Warszawa 2010 (Monumenta Poloniae Culinaria, t. 1); *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne*, oprac. J. Dumanowski, R. Jankowski, Warszawa 2011 (Monumenta Poloniae Culinaria, t. 2); *Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w.: źródła drukowane*, wyd. wydali i oprac. J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska, Warszawa 2016 (Monumenta Poloniae Culinaria, t. 6); *Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w.: źródła rękopiśmienne*, wyd. i oprac. J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska Warszawa 2017 (Monumenta Poloniae Culinaria, t. 7).

⁸⁵ *Księga szafarska dworu Jana III Sobieskiego 1695–1696*, oprac. J. Dumanowski, M. Próba, Ł. Truściński, Warszawa 2013 (Monumenta Poloniae Culinaria, t. 4).

⁸⁶ A. Kurzawska, G. Rutkowska, *Ostrea edulis na polskich stołach w świetle źródeł archeologicznych i pisanych z doby nowożytnej*, „KHKM”, 2013, 1, s. 43–62; zob. M. Osypińska, *Owca czy koza, śledź czy ryba? Źródła archeozoologiczne do dziejów kuchni*, tamże, s.43–61.

⁸⁷ J. Besala, *Alkoholowe dzieje Polski. Czasy Piastów i Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2015.

⁸⁸ D. Dias-Lewandowska, *Historia kulturowa wina francuskiego w Polsce od połowy XVII wieku do początku XIX wieku*, Warszawa 2014. Zob. tejsze zarys projektu badawczego *Czy alkohol jest używką? Wstęp do badań nad kulturą picia w Polsce w czasach nowożytnych*, „Przegląd Historyczny”, 108, 2017, 2, s. 263–277.

⁸⁹ R. Marcinek, *Rex vinorum. Z dziejów węgryzna w dawnej Polsce*, Warszawa 2015, zob. rec. G. Kurczewski, „Przegląd Historyczny”, 108, 2017, 2, s. 449–458.

⁹⁰ Trudności metodologiczne ukazuje artykuł: E. Kalinowski, *Ni wino, ni woda. Z alkoholowych dziejów szlachty bielskiej w XVI–XVII w.*, „Przegląd Historyczny”, 108, 2017, 2, s. 233–262.

⁹¹ E. Wendland, *Kawa, herbata i czekolada. Nowe napoje XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej – ich wpływ na życie codzienne*, Łysomice 2008.

⁹² Np. M. Szewczyk-Wojtasiewicz, *Fajki w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu*, Zamek Królewski na Wawelu. Państwowe Zbiory Sztuki, Kraków 2011; tejsze, *Fajki z badań archeologicznych w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu / Clay pipes found in excavations in the collections of the Wawel Royal Castle*, Katalog Zbiorów – Zamek Królewski na Wawelu, 15, Kraków 2017; M. Bis, *O glinianych lulkach w dawnej Rzeczypospolitej*, „KHKM”, 57, 2009, 2, s. 229–242; tejsze, *Lulki z wykopalisk na zamku w Tykocinie XVII–XIX w.*, „KHKM”, 59, 2011, 1, s. 53–87; B. Walkiewicz, *Jednorodne fajki gliniane z badań archeologicznych na terenie podzamcza w Szczecinie*, „Materiały Zachodniopomorskie”, 46, 2000, s. 287–305; K. Kwiatkowski, *Jednorodne fajki gliniane z badań kwartału*

Charakter zabudowy miejskiej często podejmowany jest w pracach monograficznych bazujących na źródłach archeologicznych i pisanych. Do najbardziej zaawansowanych należą badania nad miastami śląskimi – Wrocławiem⁹⁴ oraz Świdnicą⁹⁵, również pomorskich, takimi jak Szczecin⁹⁶ i Stargard⁹⁷. Nie leżały one jednak w granicach ówczesnej Rzeczypospolitej i dla badań nad kulturą polską mają znaczenie jedynie porównawcze. Inaczej aniżeli studia dotyczące miast Prus Królewskich, czyli Torunia⁹⁸, Elbląga⁹⁹, Tczewa¹⁰⁰, chociaż kultura tego regionu często jest pomijana w badaniach ogólnopolskich, odwołujących się raczej do materiałów z terenów dawnej Kongresówki oraz Galicji. Jest to poniekąd dziedzictwo późniejszego rozwoju historiografii polskiej na ziemiach zaboru pruskiego. Dlatego na szerszą recepcję mogą liczyć studia powstałe dla Krakowa¹⁰¹ i Warszawy¹⁰². Dla Gdańska, największego ośrodka miejskiego na ziemiach polskich, impulsem badawczym stały się prace nad zrekonstruowaniem muzealnego Domu Uphagena (od 1993)¹⁰³, który po latach zaowocował kompleksowym projektem badawczym¹⁰⁴. Z kolei rozliczne błędy rzeczowe i metodologiczne dyskwalifikują wartość poznawczą pracy o patrycjuszowskiej kamienicy w nowożytnym Gdańsku (2005)¹⁰⁵.

W związku z prowadzoną eksploracją archeologiczną w przestrzeni ulicznej i poszczególnych parcel sporo uwagi poświęcono kształtowaniu się miejskiej infrastruktury

staromiejskiego w Stargardzie, „Materiały Zachodniopomorskie”, 6/7, 2009/2010, 1, s. 357–383; K. Meyza, *Fajki gliniane z XVII w. i z pierwszej połowy XVIII w. z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i Starego Miasta w Warszawie*, „Almanach Muzealny”, 1, 1997, s. 31–44.

⁹³ A. Dziubiński, *Z dziejów nalogu tytoniowego i produkcji wyrobów nikotynowych w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1998, 2, s. 33–51; T. Ciesielski, *Kilka uwag o alkoholu i tytoniu w życiu żołnierzy polskich w XVII w. i w pierwszej połowie XVIII w.*, w: *Historia na źródłach oparta. Studia ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. rocznicę urodzin*, Częstochowa 2017, s. 227–245.

⁹⁴ W. Brzezowski, *Dom mieszkalny we Wrocławiu w okresie baroku*, Wrocław 2005.

⁹⁵ M. Chorowska, Cz. Lasota, *Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013.

⁹⁶ R. Makała, *Szczecińskie Podzamcze. Staromiejska dzielnica nadodrzańska i jej odbudowa – kwartał XIV i XVII*, Szczecin 1998.

⁹⁷ M. Majewski, *Kamienica mieszczańska w Stargardzie Szczecińskim w XIV–XVIII wieku*, w: *Kamienica w krajach Europy Północnej*, red. M.J. Sołtysik, Gdańsk 2004, s. 162–179.

⁹⁸ Z. Nawrocki, *Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyk*, Toruń 2016.

⁹⁹ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992.

¹⁰⁰ Z. Nawrocki, *Jak niegdyś w Tczewie mieszkało*, Tczew 2009.

¹⁰¹ W. Komorowski, *Średniowieczne domy krakowskie (od lokacji miasta do połowy XVII wieku). Kamienice, pałace miejskie i rezydencje kanonicze. Trwałość gotyckiego modelu w nowożytności*, Kraków 2014 (Prace Naukowe Muzeum Narodowego w Krakowie, t. 4).

¹⁰² M. Kwiatkowski, *Architektura mieszkaniowa Warszawy. Od potopu szwedzkiego do powstania listopadowego*, Warszawa 1989; J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991.

¹⁰³ E. Barylewska-Szymańska, *Wystrój stały Domu Uphagena – próba rekonstrukcji*, w: *Mieszczanie gdańskie*, red. S. Salmonowicz, Gdańsk 1997, s. 393–405.

¹⁰⁴ *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, red. E. Kizik, cz. 1, Gdańsk 2009; cz. 2, Gdańsk–Warszawa 2011; cz. 3, Gdańsk–Warszawa 2015; cz. 4, Gdańsk–Warszawa 2016. Ostatni tom zawiera monograficzne opracowanie: E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*, Gdańsk–Warszawa 2016.

¹⁰⁵ P. Korduba, *Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych*, Warszawa 2005.

wodociągowej i kanalizacyjnej¹⁰⁶. Na szczególną uwagę zasługuje tu studium Urszuli Sowiny¹⁰⁷. Przedmiotem analizy stały się również szczegółowe zagadnienia ogrzewania i oświetlenia wnętrz domów mieszczańskich (piece¹⁰⁸, kafle)¹⁰⁹, również ich dekoracji malarskich¹¹⁰. Dostrzeżono ostatnio zagadnienie ochrony przeciwpożarowej w miastach¹¹¹. Osobną kategorię zajmują badania wyposażenia domów i mieszkań, np. mebli, często mające formę albumowych katalogów muzealnych¹¹², publikacji zbiorczych¹¹³, ale i studiów opartych o szeroką kwerendę archiwalną¹¹⁴, tudzież drobniejszych artykułów¹¹⁵. Przy czym sporadycznie pojawiają się również prace dotyczące organizacji produkcji materiałów budowlanych¹¹⁶.

Osobną dziedziną są badania nad siedzibami rycerskimi, szlacheckimi, gospodarstwami plebańskimi¹¹⁷, czyli budownictwem pałacowym i dworskim¹¹⁸, i organizacją ich zaplecza gospodarczego¹¹⁹. Znacząco słabiej przedstawiają się badania nad budownictwem chłopskim¹²⁰.

Uwagę badaczy przyciągnęły również zagadnienia związane z higieną obszarów zurbanizowanych, m.in. rolę katów w systemie oczyszczania miast. Zagadnieniu temu poświęcono

¹⁰⁶ M. Marcinkowski, „Miejsca sekretne” w *Elblągu od XIII do XIX wieku w świetle wykopalisk*, „KHKM”, 53, 2005, nr 3–4, s. 313–318; Z. Maciakowska, *Z badań nad gospodarką wodną w Głównym Mieście w Gdańsku do początku XV w.*, „KHKM”, 53, nr 3–4, 2005, s. 331–341.

¹⁰⁷ U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesno nowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009; zob. J. Laberschek, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jego gospodarcze wykorzystanie*, Warszawa 2016.

¹⁰⁸ M. Żemigala, *O pluralizmie postaw metodologicznych w archeologii. Na marginesie dwóch recenzji z mej książki Ogrzewanie piecowe na zamku w Bolesławcu nad Prosną, XVI–XVII w.* [1987], „KHKM”, 1992, 2, s. 187–202; R. Grygiel, *Piece kafłowe typu rycerskiego wyrazem programu ideowego rezydencji późnośredniowiecznej i nowożytnej na terenie Wielkopolski*, w: *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa, 2001, s. 219–251.

¹⁰⁹ M. Dąbrowska, *Ogrzewanie wnętrz mieszkalnych w średniowieczu i czasach nowożytnych*, „KHKM”, 56, 2008, nr 3–4, s. 305–324; *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – podobieństwa – różnice*, red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok 1997, s. 45–49.

¹¹⁰ K. Kalinowska, *Malowane stropy w kamienicach Torunia XVI–XVIII w.*, Warszawa 1995 (Studia z Historii Sztuki, t. 48).

¹¹¹ B. Ullicki, *Technika w obronie przed pożarami dawnej Warszawy*, „KHKM”, 64, 2016, 1, s. 59–83 (przed wszystkim XVIII w.).

¹¹² Cz. Betlejewska, *Meble gdańskie od XVI do XIX wieku*, Warszawa 2001; tejsze, *Meble elbląskie XVII i XVIII wieku*, Gdańsk 2004; M. Korżel-Kraśna, *Meble XV–XVII wieku. Katalog zbiorów / Furniture of the 15th–17th centuries*, Wrocław, 2016; zob. również tejsze, *Meble pierwszej połowy XIX wieku*, Wrocław 2007; tejsze, *Meble XVIII wieku*, Wrocław 2004.

¹¹³ *Meble w czasach Kopernika. Na przelomie epok*, Olsztyn 2017.

¹¹⁴ E. Barylewska-Szymańska, *Od piwnic po strych*.

¹¹⁵ I. Grzeluk, *Meble barokowe ze szpitala Jana Bożego w Warszawie*, „KHKM”, 2004, 4, s. 419–434.

¹¹⁶ R. Mączyński, *Warszawskie cegielnie pijarów w XVII i XVIII w.*, „KHKM”, 1996, 2, s. 157–171.

¹¹⁷ D. Głównka, *Luksus, „warunki skromne acz wystarczające”, stosowność. Materialne warunki bytu duchowieństwa diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII wieku*, „KHKM”, 1994, 1, s. 27–38. W kwestiach zbytku: U. Kicińska, *Splendory domowe w staropolskich inwentarzach ruchomości*, „KHKM”, 65, 2017, 4, s. 461–470. Zob. również D. Głównka, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI–XVIII w.*, Warszawa 1991.

¹¹⁸ *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa, 2001. Zob. również L. Kajzer, *Czy sieradzka „dekada pałacowa”*. *Fundacje Kacpra Denhoffa z pierwszej połowy XVII w.*, „KHKM”, 52, 2004, 4, s. 403–418.

¹¹⁹ E. Kowecka, *Dwór „Najrzędniejszego w Polsce Magnata*, Warszawa 1991 (dwór Jana Klemensa Branickiego).

¹²⁰ A. Woźniak, *Dom i zagroda we wsi mazowieckiej drugiej połowy XVIII w.*, „KHKM”, s. 1994, 1, s. 39–58.

osobną konferencję¹²¹; powstało również monograficzne opracowanie dla Gdańska, Elbląga i Torunia¹²². Mimo głosów krytycznych praca stanowi solidną podstawę do dalszych studiów syntetycznych. Na tym tle słabiej rozwijają się studia nad łaźiebnictwem w miastach i założeniach dworskich¹²³.

Ubiory i moda

Znaczniejsze ożywienie można odnotować w zakresie badań nad dziejami ubiorów, tekstyliami oraz modą¹²⁴. Przez kilkadziesiąt lat były one zdominowane przez studia Ireny Turnau, badaczki związanej z dawnym Instytutem Historii Kultury Materialnej. Ta bez wątpienia wybitna badaczka opublikowała w 1999 r. *Słownik ubiorów*¹²⁵, będący podsumowaniem jej wieloletnich badań. Praca ta nawiązuje do syntezy polskiego ubioru narodowego z 1991 r.¹²⁶ Istotne uzupełnienie *Słownika ubiorów* stanowią prace leksykoznawcze Marii Borejszo (1990)¹²⁷, Marty Michałowskiej (1995)¹²⁸ oraz literaturoznawcze Hanny Dziechcińskiej (1996)¹²⁹. Kwestie ubioru szlacheckiego otrzymały monograficzne opracowanie wraz z katalogiem autorstwa Beaty Biedrońskiej-Słotowej (2005)¹³⁰; również zagadnienia umundurowania wojskowego¹³¹, pewnych części ubioru lub ozdób¹³², ubiorów okazjonalnych (ślubnych, żałobnych czy dworskich)¹³³.

¹²¹ Materiały opublikowane w „KHKM”, 53, 2005, 3–4.

¹²² D. Kaczor, *Utrzymanie czystości w wielkich miastach Prus Królewskich XVI–XVIII wieku. Studium z dziejów kultury sanitarnej w mieście nowożytnym*, Gdańsk 2014; tegoż, *Rola kata w systemie utrzymania czystości Elbląga XVII–XVIII wieku*, „Rocznik Elbląski”, 20, 2006, s. 147–158.

¹²³ W. Bis, *Nowożytna łaźnia dworska w Radziejowicach*, „KHKM”, 55, 2007, 2, s. 141–159.

¹²⁴ Zob. artykuły w zbiorze: *Ubiory w Polsce. Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa 1994.

¹²⁵ *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początków XIX w.*, Warszawa 1999.

¹²⁶ I. Turnau, *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991, s. 184–186. Zob. również te same, *History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, Warszawa 1991; te same, *European Occupational Dress from the Fourteenth to the Eighteenth Century*, Warszawa 1994.

¹²⁷ M. Borejszo, *Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600*, Poznań 1990.

¹²⁸ M. Michałowska, *Słownik terminologiczny włókiennictwa*, Warszawa 1995.

¹²⁹ H. Dziechcińska, *Ciało, strój, gest w czasach renesansu i baroku*, Warszawa 1996.

¹³⁰ B. Biedrońska-Słotowa, *Polski ubiór narodowy zwany kontuszem. Dzieje przemiany opracowane na podstawie zachowanych ubiorów zabytkowych i ich części oraz w świetle źródeł ikonograficznych i literackich*, Kraków 2005.

¹³¹ T. Jeziorowski, A. Jeziorowski, *Mundury wojewódzkie Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Warszawa 1992.

¹³² J. Żukowski, *W kapeluszu i delii, czyli ewenement stroju mieszanego w dawnej Rzeczypospolitej*, „KHKM”, 57, 2009, 1, s. 19–37; M. Taszycka, *Pasy wschodnie. Katalogi zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie*, t. 1: *Pasy kontuszowe*, Kraków 1990; te same, *Pasy francuskie. Katalogi zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie*, t. 4: *Pasy kontuszowe*, Kraków 1994; M. Wróblewska-Markiewicz, *Pas kontuszowy – recepcja formy, recepcja mitu. Katalog wystawy, Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi*, Łódź 2008; J. Wyleżyńska, *Legenda pasów słuckich. W związku z wystawą: Pasy kontuszowe z polskich manufaktur i pracowni w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, „Barok”, 1997, 2, s. 169–176.

¹³³ J. Żukowski, *Cejlońskie „koło u wozu”. O kryzie słów kilka*, „Barok”, 2010, 34, s. 121–141.

¹³⁴ E. Kizik, *Hochzeitskranz und Hochzeitskrone vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, w: *Hochzeit als ritus und casus. Zu interkulturellen und multimedialen Präsentationsformen im Barock*, hg. von M. Czarnecka, J. Szafarz,

Podsumowanie dotychczasowego stanu badań nad dziejami dawnego ubioru w Polsce wraz z podstawową charakterystyką źródeł (zabytków materialnych, ikonograficznych, pisanych) oraz wyborem literatury zawarto w syntezie Anny Sieradzkiej z 2013 r.¹³⁴ Z kolei nowe frapujące badawczo propozycje pojawiły się w związku z prowadzonymi na dużą skalę badaniami archeologicznymi w nowożytnych grobach kościelnych. W 2005 r. opublikowano wyniki badań Małgorzaty Grupy¹³⁵, a w latach następnych (2007, 2008)¹³⁶ przede wszystkim Anny Drażkowskiej. Wspomniane prace, jak i wielkoformatowe, albumowe publikacje (2011, 2017¹³⁷) stanowią dobrą dokumentację odnalezionego materiału zabytkowego. Równocześnie wzbudzają sporo zastrzeżeń, zarówno formalnych, jak i metodologicznych.

W badaniach kostiumologicznych ostatnich dekad dominuje zainteresowanie ubiorami noszonymi przez kręgi zamożnej szlachty lub środowisk dworskich, ewentualnie wojskowych. Ponownie zwracam uwagę na łatwiejsze badanie elit społecznych. Po części są one najprostsze do uchwycenia w ikonografii z epoki oraz w spektakularnych materiałach archiwalnych. Niewiele uwagi poświęca się zagadnieniom ubiorów noszonych przez większość społeczeństwa polskiego, czyli zróżnicowanych środowisk chłopskich i mieszczańskich, ewentualnie charakterystycznych dla pewnych mniejszości wyznaniowych (Żydów, Tatarów). W zaniku znajdują się uprawiane niegdyś z dużym powodzeniem podstawowe badania nad technikami produkcji tekstylnej (I. Turnau) oraz ogólne – nad wytwórczością cechową. Przy czym pojawiają się pewne nowe interesujące kierunki

Wrocław 2001, s. 71–99; A. Petrycka, „Umrzeć w wianku”. *Próba interpretacji nowożytnych pochówków z wiankami*, „KHKM”, 51, 2003, 1, s. 17–26.

¹³³ A. Straszewska, *Stroje ślubne w okresie sarmatyzmu*, w: *Terra Sarmatica. Wolne wykłady. Muzeum Pałac w Wilanowie*, red. T. Szajewski, Warszawa 2006, s. 112–135; tejsze, *Na ślubnym kobiercu. Symboliczne znaczenie i rola ubiorów państwa młodych w staropolskich obrzędach weselnych*, „Studia Wilanowskie”, 17, 2010, s. 124–145; E. Kizik, *Ubiory żałobne w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 44, 1996, 2, s. 107–136; I. Turnau, *Wpływ ubiorów narodowych środkowej i wschodniej Europy na stroje dworskie w krajach skandynawskich w XVII i XVIII wieku*, „KHKM”, 49, 2002, 1, s. 53–60; K. Turska, *Wyprawy ślubne wyprawy dwóch Jagiellonek: Jadwigi (1475) i Katarzyny (1567)*, „KHKM”, 40, 1992, 1, s. 5–22; tejsze, *Źródła do ubiorów dzieci Jagiellonów w XV i początku XVI wieku*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska i inni, Warszawa 2002, s. 67–80; tejsze, *Garderoba jako przejaw gustu, stanu majątkowego i statusu społecznego w XVI wieku*, „KHKM”, 52, 2004, 2, s. 207–216.

¹³⁴ A. Sieradzka, *Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii*, Warszawa 2013, s. 11–25. Zob. również popularne opracowania A. Sieradzka, *Tysiąc lat ubiorów w Polsce*, Warszawa 2003; M. Możdyńska-Nawotka, *O modach i strojach*, Wrocław 2002 (seria: A to Polska właśnie); M. Możdyńska-Nawotka, współpraca E. Halawa, *Od zmierzchu do świtu. Historia mody balowej*, Wrocław 2007, przede wszystkim s. 11–63.

¹³⁵ M. Grupa, *Ubiór mieszczan i szlachty z XVI–XVIII wieku z kościoła p.w. Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 2005.

¹³⁶ A. Drażkowska, *Odzież dziecięca w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Toruń 2007; tejsze, *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Toruń 2008.

¹³⁷ A. Drażkowska, *Historia obuwia na ziemiach polskich od IX do końca XVIII wieku*, Toruń 2011; tejsze, *Historia bielizny od XIV do końca XIX wieku*, Toruń 2017.

eksploracji, jak np. studia nad plombami służącymi oznaczaniu towaru, przydatne w studiach nad handlem tekstyliami¹³⁸. Drobiazg, ale cieszy.

Obyczajowość, życie codzienne. Próby ujęć syntetycznych

Badania nad społeczną historią rzeczy mają na celu dostarczyć źródeł oraz analiz cząstkowych, służących tworzeniu całościowych opracowań warunków funkcjonowania społeczeństw – obyczajów i kultury życia codziennego, w ujęciach całościowych lub przynajmniej w wybranych zakresach, dla pewnych miast, terenów lub wybranych grup zawodowych lub wyznaniowych. Ciekawą próbą stanowił zarys obyczajów na przestrzeni wieków pod redakcją Andrzeja Chwalby (2004/2008)¹³⁹. Lukę badawczą próbowała wypełnić niestrudzona Maria Bogucka, której prace o kulturze szlacheckiej¹⁴⁰ stanowią rodzaj *pendant* do wzmiankowanych już na wstępie zarysów kultury polskiej. Z kolei artykuły zawarte w dwóch tomach *Codziennosc i niecodziennosc oswieconych* (2013)¹⁴¹ mają charakter debiutów naukowych. Pewną próbą wykorzystania źródeł materialnych do zbadania życia codziennego w Bydgoszczy jest praca W. Siwiaka z 2015 r.¹⁴²; niestety trudno tu o dalsze przykłady.

Pewną alternatywę dla prac syntetycznych stanowią studia koncentrujące się na wybranym aspekcie zachowania ludzkiego, etapach życia, cyklicznych wydarzeniach, które kompleksowo spletają życie codzienne, kulturę literacką, mecenat artystyczny z historią kultury materialnej. Do takich tematów badawczych należy m.in. kultura ceremonialna.

W 1999 r. ukazała się najszersza z dotychczasowych zbiorowych prac na temat kultury ceremonialnej w Polsce, od średniowiecza aż do końca epoki nowożytnej¹⁴³. W pewnym stopniu nawiązują one do starszych studiów Juliusza A. Chrościckiego¹⁴⁴, który w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku rozwinął w nauce polskiej badania nad architekturą okazjonalną oraz ogólnie –

¹³⁸ M.K. Kocińska, J. Maik, *Średniowieczne i nowożytne plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku*, Łódź 2004; B. Bobowski, *Plomby tekstylne z wykopalisk na terenie Dolnego Miasta w Gdańsku*, Łódź 2008; T. Maćkowski, *Plomby towarowe jako źródło badań historycznych*, „KHKM”, 2012, 3, s. 395–404.

¹³⁹ *Obyczaje w Polsce od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Chwalba, Warszawa 2004, wyd. 2: 2008.

¹⁴⁰ M. Bogucka, *The lost world of the "Sarmatians". Custom as the regulator of Polish social life in early modern times*, Warszawa 1996; też, *Kultura sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016.

¹⁴¹ *Codziennosc i niecodziennosc oswieconych*, t. 1: *Przyjemności, pasje upodobania*, red. B. Mazurkova, z udziałem M. Marcinkowskiej, Sz.P. Dąbrowskiego; t. 2: *W rezydencji, w podróży i na scenie publicznej*, red. tychże, Katowice 2013.

¹⁴² W. Siwiak, *Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku*, Bydgoszcz 2015.

¹⁴³ *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 1999.

¹⁴⁴ J.A. Chrościcki, *Architektura okazjonalna XVI–XVIII wieku w Polsce. Próba charakterystyki*, w: *Treści dzieła sztuki: materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Gdańsk, grudzień 1966*, Warszawa 1969, s. 215–234; tegoż, *Barokowa architektura okazjonalna*, w: *Wiek XVII – kontrreformacja – barok prace z historii kultury*, red. J. Pelc, Wrocław 1970, s. 229–254; tegoż, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974; tegoż, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa 1983.

nad sztuką jako narzędziem propagandy władczej. Opublikowana w 1983 r. praca poświęcona związkowi pomiędzy sztuką i polityką w epoce panowania Wazów w Polsce¹⁴⁵ wyznaczyła nowy próg jakościowy w postrzeganiu tego zagadnienia. Do tego dorobku nawiązał m.in. Krzysztof Gombin¹⁴⁶, również Jacek Żukowski, który znacząco rozszerzył spectrum obserwacji na pozostałe wielkie miasta Prus Królewskich, Elbląg i Toruń¹⁴⁷, również inne metropolie ówczesnej Rzeczypospolitej¹⁴⁸. Dla badań z tego zakresu w czasach panowania ostatniego z władców polskich kluczowe znaczenie ma studium Jakuba Pokory¹⁴⁹; nie można zapominać o słabo recypowanych pracach Bogusława Pfeiffera (2002, 2010)¹⁵⁰. Osobnych opracowań doczekały się królewskie koronacje¹⁵¹, pogrzeby¹⁵² i inne obchody okolicznościowe¹⁵³; również w kontekście międzynarodowym (2012)¹⁵⁴. Systematyką wiedzy związanej z tworzeniem protokołów dyplomatycznych zajęła się Joanna Kodzik (2015)¹⁵⁵. Wątek prezentów dyplomatycznych podjęto przy okazji wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum Historyczno-Kulturalnego „Moskiewski Kreml” w Zamku Królewskim (1998)¹⁵⁶. Nawiązano do tego w Muzeum Gdańska w 2018 r.¹⁵⁷

¹⁴⁵ J.A. Chrościcki, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa 1983.

¹⁴⁶ K. Gombin, *Trybunał Koronny. Ceremoniał i sztuka*, Lublin 2013; zob. tegoż, *Przestrzeń miejska w lubelskich uroczystościach trybunalskich czasów stanisławowskich*, w: *Polis – Urbs – Metropolis*, red. L. Lameński, E. Błotnicka-Mazur, Warszawa 2011, s. 125–135; *Lwów w ceremoniale Trybunału Koronnego prowincji Małopolskiej*, „Annales UMCS”, sectio L, Artes, v. VIII (2), 2010, s. 27–41; oraz *Symbolika dzieł sztuki z wyposażenia sali sądowej Trybunału Koronnego w Lublinie w świetle osiemnastowiecznych kazań*. „Roczniki Humanistyczne”, 58, 2010, 4, s. 147–160.

¹⁴⁷ J. Żukowski, *Żądza chwały. Władysław IV Waza w ikonografii perfomatywnej*, Warszawa 2018.

¹⁴⁸ J. Żukowski, *Arte et Marte: wileńskie bramy triumfalne Władysława IV*, „Chronicon Palatii Magnorum Ducum Lithuaniae”, 2, 2011, s. 250–273; tegoż, *Chrystian Melich oraz Strobel, Bierens i Decallo, czyli przygotowania na przyjazd Władysława IV do Wilna w 1643 roku*, „Chronicon Palatii Magnorum Ducum Lithuaniae”, 3, 2012–2013, s. 353–394.

¹⁴⁹ J. Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta. Studium z ikonografii władzy*, Warszawa 1993, s. 12–26.

¹⁵⁰ B. Pfeiffer, *Caelum et regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII wieku*, Zielona Góra 2002; tegoż, *Rex et patria. Temat władcy, narodu i ojczyzny w literaturze i sztuce XVIII stulecia*, red. A. Oszczyda, Warszawa 2010.

¹⁵¹ W. Kaczorowski, *Koronacja Władysława IV w roku 1633*, Opole 1992.

¹⁵² K. Wiśniewski, *Ceremonie żałobne Augusta II, Jana III i Marii Kazimiery w 1733 i 1734 r.*, „Rocznik Warszawski”, 29, 2000, s. 57–89; W. Kaczorowski, *Pompa funebris pary królewskiej – Zygmunta III i Konstancji w Krakowie*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 238–275.

¹⁵³ T. Ciesielski, *Anniversary celebrations in Saxony and Poland during the reign of Augustus II and Augustus III*, w: *Anniversary celebrations in Poland and Silesia*, ed. by T. Ciesielski, Opole – Zabrze – Tarnowskie Góry 2014, s. 23–39.

¹⁵⁴ H. Osiecka-Samsonowicz, *Polskie uroczystości w barokowym Rzymie 1587–1696*, Warszawa 2012, zob. charakterystykę badań, s. 9–16.

¹⁵⁵ J. Kodzik *Ceremoniał polskiego dworu królewskiego w XVII wieku z perspektywy niemieckich uczonych*, Warszawa 2015.

¹⁵⁶ *Skarby Kremla. Dary Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wystawa ze zbiorów Państwowego Muzeum Historyczno-Kulturalnego „Moskiewski Kreml” 7 września – 8 listopada 1998, Zamek Królewski w Warszawie*, red. N.W. Raszgowan, I.A. Zagorodniaja, A. Saratowicz-Dudyńska, Warszawa 1998, przede wszystkim artykuł Hieronima Grali, *Dyplomacja z upominkiem w tle (Wokół ceremoniału poselskiego w stosunkach polsko-moskiewskich na przestrzeni XVI–XVII wieku)*, tamże, s. 39–86.

¹⁵⁷ *Król jedzie! Wizyty władców polskich w Gdańsku XV–XVIII w.*, *Katalog wystawy*, t. 1: *Eseje*, red. E. Kizik, Gdańsk 2018; t. 2: *Katalog*, red. J. Kriegseisen, Gdańsk 2018.

Śmierć i pogrzeb w kręgu uroczystości rodzinnych to przedmiot studiów Katarzyny Cieślak¹⁵⁸ oraz Edmunda Kizika¹⁵⁹. Nie brakuje również analogicznych studiów zbiorczych, np. dla ziemi wschowskiej (2010)¹⁶⁰, a do kwestii komemoracji zmarłych na „peryferiach” ówczesnej Rzeczypospolitej nawiązuje zbiór tekstów z 2015 r.¹⁶¹ Do chwili obecnej najlepszym chyba przykładem interdyscyplinarnego ujęcia zagadnienia pozostaje niezapomniana kompleksowa wystawa w Muzeum Narodowym w Poznaniu wraz z katalogiem poświęconym szlacheckiej kulturze pogrzebu¹⁶².

Śmierć to paradoksalnie nader wdzięczna materia dla historyków kultury i obyczaju, a dzięki cyklicznym konferencjom dysponujemy dość rozległą panoramą badawczą dla wielu regionów nowożytnej Rzeczypospolitej¹⁶³. Wydaje się, że można pokusić się już o syntetyczne opracowanie tego zagadnienia. Kompleksowym badaniem objęto również pozostałe ceremonie rodzinne, wiążąc je ściśle z kreowaniem obyczaju i kultury materialnej w wielkich miastach Prus Królewskich na tle miast hanzeatyckich (1998, 2001)¹⁶⁴. Analogicznych badań doczekało się również życie rodzinne w Wilnie¹⁶⁵.

Pojawiły się ujęcia faz ludzkiego życia. Naszkicowania „staropolskiego” dzieciństwa podjęła się Dorota Żołądz-Strzelczyk (2002, 2012)¹⁶⁶; wspomnieć należy też o pracach zbiorowych ujmujących przekrojowo ten etap życiowy aż do współczesności (2013)¹⁶⁷. Dla kontrastu, również i kwestiom starości oraz niedołęstwa u schyłku życia poświęcono osobny zbiór artykułów¹⁶⁸.

¹⁵⁸ E. Cieślak, *Kościół cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV–XVIII w.)*. „Długie trwanie” epitafium, Gdańsk 1992; tejże, *Epitafia obrazowe w Gdańsku (XV–XVII w.)*, Wrocław 1993; *Tod und Gedenken. Danziger Epitaphien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, Lüneburg 1998.

¹⁵⁹ E. Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk 1998; tegoż, *Pupil, Master and Death. Funeral in Everyday School Life from Sixteenth to the Eighteenth Century*, „Acta Poloniae Historica”, 78, 1998, s. 53–80.

¹⁶⁰ *Kultura funeralna ziemi wschowskiej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2010.

¹⁶¹ *Nie wszystkim umrę. Pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2015 (Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej, Cykl 2).

¹⁶² *Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych*, red. J. Dziubkowska, Poznań 1996.

¹⁶³ „KHKM”, 60, 2012, 2.

¹⁶⁴ E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku*, Gdańsk 2001; tegoż, *Kindelbier. Chrzcziny w miastach Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: „Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII”, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002, s. 129–148.

¹⁶⁵ B. Manyś, *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014.

¹⁶⁶ D. Żołądz-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002; D. Żołądz-Strzelczyk, K. Kabacińska-Łuczak, *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2012.

¹⁶⁷ *Dzieciństwo. W kręgu rodziny epok dawnych*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014.

¹⁶⁸ Materiały konferencji opublikowane w „KHKM”, 58, 2010, 1.

Bilans i perspektywy

Próba podsumowania ostatnich dekad w badaniach nad historią kultury nowożytnej Rzeczypospolitej prowadzi do ambiwalentnych odczuć. Badacze polscy nie mają od wielu lat problemów z dostępem do literatury obcej, do źródeł, nie ma również obiektywnych przeszkód w nawiązywaniu kontaktów międzynarodowych. Przeszkodą subiektywną mogą być w dalszym ciągu stosunkowo niskie kompetencje językowe. Z pewnością nie przyłączę się do chóru malkontentów wskazujących na brak środków finansowych na prowadzenie badań naukowych. Pieniądze są dostępne, chociaż aplikowanie o środki, a następnie rozliczanie projektu grantowego stanowi drogę przez mękę. Otwartym pozostawiam zagadnienie, czy fundusze trafiają zawsze do odpowiednich zespołów naukowych, czy nie są marnowane na projekty spektakularnie jałowe. Ostatecznie, czy istniejący system umożliwi realizowanie długotrwałych badań podstawowych.

Jakby nie było, to nie ulega wątpliwości, że prace publikowane w ostatnich latach prezentują coraz lepszy poziom szaty graficznej (doskonały papier, dobre czytelne zdjęcia, rysunki). Przy czym ich poziom merytoryczny jest bardzo zróżnicowany, niejednokrotnie są to pośpiesznie publikowane teksty, co wynika z zobowiązań podjętych w konkursach grantowych. Nie należy jednak uogólniać, albowiem generalnie odnotować należy znaczący wzrost rozpoznania materiału źródłowego. I dotyczy to niemalże wszystkich dziedzin historycznych, może poza dziejami nauki, również i techniki.

Gorzej jest jednak z wykorzystaniem pozyskanych źródeł w badaniach interdyscyplinarnych, które prowadziłyby do kompleksowych ujęć syntetycznych, czyli opracowania dziejów kultury w Rzeczypospolitej od XVI do XVIII w. Od wydania syntezy historii kultury materialnej dla ziem polskich minęło już 40 lat i na razie nie zanoszą się na powstanie nowego tego typu dzieła, analogicznego do propozycji czeskiej¹⁶⁹. Opowiadam się za historią (albo poprawniej historiami) kultury w Rzeczypospolitej w granicach od XVI do XVIII w. i jestem przeciwny łączeniu jej w syntetyczne ujęcia wspólne z historią średniowieczną oraz XIX i XX czy początków XXI w. Każda z tych epok wymaga osobnego ujęcia metodologicznego, uwzględniającego specyfikę społeczeństw żyjących w zmieniających się granicach państwowości polskiej. Jednak bieżący stopień zaawansowania badań nie pozwala na tworzenia całościowego opracowania dla całej nowożytnej Rzeczypospolitej, ciała amorficznego o cechach kulturowych i konsumpcji typowych dla obszarów cywilizacji mieszanych, charakterystycznych zarówno dla Europy Zachodniej – łacińskiej, jak i Wschodniej – prawosławnej. Dlatego większy pożytek mogą

¹⁶⁹ Zob. A. Klonder, *Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej. Rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu*, w: *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, Warszawa 2006, s. 145–155.

przynieść analityczne badania społecznych aspektów twórczości duchowej i materialnej wybranych środowisk społecznych, prowincji i regionów traktowanych jako *pars pro toto* dla pewnych formacji kulturowych. Czyli na tym etapie właściwszą byłyby studia porównawcze dla wybranych dużych miast, kluczy majątkowych, mazowieckich, w Prusach Królewskich oraz na Ukrainie, w zachodniej Wielkopolsce; lub też wybranych środowisk wyznaniowo-narodowych (katolickich, protestanckich, prawosławnych, żydowskich). Bliska współpraca z badaczami ukraińskimi, białoruskimi czy litewskimi, niemieckimi, izraelskimi stanowi *conditio sine qua non* powodzenia takich projektów. Tym bardziej pozytywnym sygnałem jest podjęcie badań podstawowych, również inwentaryzacyjnych, nad spuścizną nowożytnej Rzeczypospolitej na wschodzie, wraz z włączaniem badaczy zagranicznych w ramach pewnych programów badawczych. Na tym tle niepokoi prawie całkowite zarzucenie pewnych badań podstawowych, z powodzeniem uprawianych w polskiej historiografii i związanych z historią handlu i rzemiosła, czyli np. rozwojem cechów. Znamy doskonale wyroby, ale nie znamy ich pomysłodawców, twórców i użytkowników; znamy książki i ich treść bez ich czytelników. Dzieje kultury do również historia ekonomii, obrotu pieniężnego, przemysłu. Trudno tu winić archeologów i muzealników, albowiem często sami historycy uciekają w obszary trudne do źródłowego uchwycenia. W ten sposób historia kultury traci swoje społeczne konteksty, stając się po części antykwarycznym odkrywaniem i kolekcjonowaniem zabytków z przeszłości.

To chyba pełne zestawienie opracowań na temat materialnej strony badania dziejów kultury. W jaki sposób powiązać je ze sferą dorobku ideowego, duchowości, twórczości z zakresu sztuk pięknych i literatury, nauki i oświaty? Niestety, nie dysponujemy żadną współczesną syntezą dziejów sztuki w nowożytnej Polsce, również dotychczasowe opracowania dziejów literatury są przestarzałe i nie odzwierciedlają bieżącego stanu wiedzy i narosłego materiału źródłowego. Nie dysponujemy syntezami dziejów muzyki ani oświaty. Droga do syntezy kultury nowożytnej Rzeczypospolitej musi prowadzić przez całościowe i interdyscyplinarne opracowanie jej poszczególnych części składowych. Jedno jest pewne: nie sposób już samodzielnie napisać dziejów kultury nowożytnej Polski (Rzeczypospolitej), a jeśli tak chętnie powtarzanym, podręcznikowym zaklęciem jest wieloetniczna i wielowyznaniowa Rzeczypospolita, to może takich prac powinien się podjąć się zespół nie tylko interdyscyplinarny, ale również międzynarodowy.

Słowa kluczowe: historia kultury, kultura materialna, Rzeczypospolita szlachecka XVI–XVIII w., współczesna historiografia polska

Bibliografia (wybór)

- Barylewska-Szymańska E., *Od piwnic po strych. Wnętrza domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku*, Warszawa-Gdańsk 2015.
- Besala J., *Alkoholowe dzieje Polski. Czasy Piastów i Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2015.
- Betlejewska Cz., *Meble gdańskie od XVI do XIX wieku*, Warszawa 2001.
- Betlejewska Cz., *Meble elbląskie XVII i XVIII wieku*, Gdańsk 2004.
- Biedrońska-Słotowa B., *Polski ubiór narodowy zwany kontuszem. Dzieje przemiany opracowane na podstawie zachowanych ubiorów zabytkowych i ich części oraz w świetle źródeł ikonograficznych i literackich*, Kraków 2005.
- Bis M., *O glinianych lulkach w dawnej Rzeczypospolitej*, „KHKM”, 57, 2009, 2, s. 229-242,
- Bobowski B., *Plomby tekstylne z wykopalisk na terenie Dolnego Miasta w Gdańsku*, Łódź 2008.
- Bogucka M., *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Wrocław 1987, wyd. 2: Wrocław 1991.
- Bogucka M., *Kultura – Naród – Trwanie. Dzieje kultury polskiej od zarania do 1989 roku*, Warszawa 2008.
- Bogucka M., *Kultura sarmatyzmu w Polsce XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2016.
- Bogucka M., *The lost world of the "Sarmatians". Custom as the regulator of Polish social life in early modern times*, Warszawa 1996.
- Borejszo M., *Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600*, Poznań 1990.
- Brückner A., *Dzieje kultury polskiej*, t. 1–4, Warszawa 1930–1932.
- Ciesielski T., *Anniversary celebrations in Saxony and Poland during the reign of Augustus II and Augustus III*, [w:] *Anniversary celebrations in Poland and Silesia*, ed. by T. Ciesielski, Opole – Zabrze – Tarnowskie Góry 2014, s. 23–39.
- Ciesielski T., *Kilka uwag o alkoholu i tytoniu w życiu żołnierzy polskich w XVII w. i w pierwszej połowie XVIII w.* w: *Historia na źródłach oparta. Studia ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. rocznicę urodzin*, Częstochowa 2017, s. 227-245.
- Cieślak E., *Kościół cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV-XVIII w.). „Długie trwanie” epitafium*, Gdańsk 1992.
- Daszkiewicz W., *Podstawowe rozumienie kultury - ujęcie filozoficzne*, „Roczniki Kulturoznawcze”, 1, 2010, s. 43-64.
- Dąbrowska M., *Ogrzewanie wnętrz mieszkalnych w średniowieczu i czasach nowożytnych*, „KHKM”, R. 56, 2008, nr 3-4, s. 305-324.

- Dias-Lewandowska D., Historia kulturowa wina francuskiego w Polsce od połowy XVII wieku do początku XIX wieku, Warszawa 2014.
- Dias-Lewandowska D., Czy alkohol jest używką? Wstęp do badań nad kulturą picia w Polsce w czasach nowożytnych, „Przegląd Historyczny”, 108, 2017, 2, s. 263-277.
- Drażkowska A., Odzież dziecięca w Polsce w XVII i XVIII wieku, Toruń 2007.
- Drażkowska, A., Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku, Toruń 2008.
- Drażkowska A., Historia obuwia na ziemiach polskich od IX do końca XVIII wieku, Toruń 2011.
- Drażkowska A., Historia bielizny od XIV do końca XIX wieku, Toruń 2017.
- Dziechcińska H., Ciało, strój, gest w czasach renesansu i baroku, Warszawa 1996.
- Dzieciństwo. W kręgu rodziny epok dawnych, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014.
- Dziubiński A., Z dziejów nałogu tytoniowego i produkcji wyrobów nikotynowych w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku, „Kwartalnik Historyczny”, 1998, 2, s. 33-51.
- Glück H., Schröder K., Deutschlernen in den polnischen Ländern vom 15. Jahrhundert bis 1918. Eine teilkommentierte Bibliographie, bearb. von Y. Pörzgen, M. Tkocz, Wiesbaden 2007.
- Główka D., Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII w., Warszawa 1991.
- Główka D., Luksus, „warunki skromne acz wystarczające”, stosowność. Materialne warunki bytu duchowieństwa diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII wieku, „KHKM”, 1994, 1, s. 27-38.
- Gombin K., Trybunał Koronny. Ceremoniał i sztuka, Lublin 2013.
- Górecka K., Pobożne matrony i cnotliwe panny. Epitafia jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej, Warszawa 2006.
- Grupa M., Ubiór mieszczan i szlachty z XVI-XVIII wieku z kościoła p.w. Najświętszej Marii Panny w Toruniu, Toruń 2005.
- Grzeluk I., Meble barokowe ze szpitala Jana Bożego w Warszawie, „KHKM”, 2004, 4, s. 419-434.
- Grześkowiak R., Krzywy R., „Biblioteka Pisarzy Staropolskich” – opus magnum Adama Karpińskiego, „Barok” 19 (2012), nr 1, s. 37-50.
- Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, t. 1: Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich. Mapa spotkań, przestrzenie dialogu, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015.
- Hermeneutyka Wartości, t. 2: W przestrzeni Południa: kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich. Estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2016.
- Hermeneutyka Wartości, t. 4: Monastycyzm XV-XVIII wieku. Tradycja średniowieczna wobec wyzwań nowożytnego humanizmu, red. M. T. Gronowski OSB, P. Urbański, Warszawa 2016.

- Hermeneutyka Wartości, t. 5: Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej. Dziedzictwo średniowiecza i wyzwania XV-XVI wieku, red. W. Walecki, Warszawa 2017.
- Hermeneutyka Wartości, t. 6: Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016.
- Hermeneutyka Wartości, t. 7: Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII wieku, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2016.
- Hermeneutyka Wartości, t. 8: Luteranizm w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej, red. K. Meller, Warszawa 2017.
- Hermeneutyka Wartości, t. 9: Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej: dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI-XVII wieku, red. D. Chemperek, Warszawa 2015.
- Hermeneutyka Wartości, t. 10: Antytrynitaryzm w Pierwszej Rzeczypospolitej w kontekście europejskim. Źródła - rozwój – oddziaływanie, red. M. Choptiany, P. Wilczek, Warszawa 2017.
- Hermeneutyka Wartości, t. 11: Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia, red. M. Kuczyńska, Warszawa 2017.
- Hermeneutyka Wartości, t. 12: Wiek XVIII - między tradycją a oświeceniową współczesnością. Hermeneutyka wartości religijnych, red. B. Kuczera-Chachulska, T. Chachulski; współpraca Jerzy Snopek, Warszawa 2017.
- Humanizm polski. Długie trwanie – tradycje – współczesność, red. A. Nowicka-Jeżowa, M. Cieński, współpraca A. Pawlak, Warszawa 2008-2009.
- Jasiewicz Z., Początki polskiej etnologii i antropologii kulturowej (od końca XVIII wieku do roku 1918), Poznań 2011.
- Jeziorkowski T., Jeziorowski A., Mundury wojewódzkie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Warszawa 1992.
- Justyniarska-Chojak K., Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI-XVIII wiek), Kielce 2010.
- Kaczor D., Utrzymanie czystości w wielkich miastach Prus Królewskich XVI -XVIII wieku. Studium z dziejów kultury sanitarnej w mieście nowożytnym, Gdańsk 2014.
- Kaczorowski W., Koronacja Władysława IV w roku 1633, Opole 1992.
- Kaczorowski W., Pompa funebris pary królewskiej – Zygmunta III i Konstancji w Krakowie, [w:] Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 238–275.
- Kalinowska K., Malowane stropy w kamienicach Torunia XVI-XVIII w., Warszawa 1995 (Studia z Historii Sztuki, t. 48).
- Kalinowski E., Ni wino, ni woda. Z alkoholowych dziejów szlachty bielskiej w XVI-XVII w., „Przegląd Historyczny”, 108, 2017, 2, s. 233-262.

- Kijewska A., Humanizm. Idee, nurty i paradygmaty humanistyczne w kulturze polskiej, „Pamiętnik Literacki”, 2013, 1, s. 237-246.
- Kitowski P., Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w II połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawno-historyczne, Warszawa 2015.
- Kizik E., Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI – XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej, Gdańsk 1998.
- Kizik E., Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim w XVI-XVIII wieku, Gdańsk 2001.
- Kizik E., Współczesne badania polskie z zakresu historii kultury materialnej epoki nowożytnej, „Dzieje Nowożytne”, 32, 2019, s. 12-52.
- Klimowicz M., Polsko-niemieckie pogranicze literackie w XVIII wieku. Problem uczestnictwa w dwóch kulturach, Wrocław 1998.
- Klonder A., Czeska i polska koncepcja historii kultury materialnej. Rozważania nad ewolucją kierunku badawczego w ostatnim ćwierćwieczu, w: O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płachcińska oblata, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, Warszawa 2006, s. 145-155.
- Klonder A., Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI-XVII wieku (produkcja - import - konsumpcja), Wrocław 1989.
- Klonder A., Wszystkie spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku, Warszawa 2000.
- Kocińska M.K., Maik J., Średniowieczne i nowożytne plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku, Łódź 2004, Acta Archaeologica Lodziensia Nr 50/2.
- Kodzick J., Ceremoniał polskiego dworu królewskiego w XVII wieku z perspektywy niemieckich uczonych, Warszawa 2015.
- Kolek L. S., Polish Culture. An Historical Introduction, Lublin 1997, wyd. 2: Lublin 2002.
- Komorowski W., Średniowieczne domy krakowskie (od lokacji miasta do połowy XVII wieku). Kamienice, pałace miejskie i rezydencje kanoniczne. Trwałość gotyckiego modelu w nowożytności, Kraków 2014 (Prace Naukowe Muzeum Narodowego w Krakowie, t. 4).
- Korduba P., Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych, Warszawa 2005.
- Korżel-Kraśna M., Meble XVIII wieku, Wrocław 2004.
- Korżel-Kraśna M., Meble XV-XVII wieku. Katalog zbiorów / Furniture of the 15th-17th centuries, Wrocław 2016.
- Kowalski J., Wielka encyklopedia staropolska, Dębogóra 2011.
- Kowalski W., „Do zmartwychwstania swego za pewnym wodzem Kristusem...”. Staropolskie inskrypcje północno-zachodniej Małopolski, Kielce 2004.
- Kowecka E., Dwór „Najrzędniejszego w Polsce Magnata, Warszawa 1991.

Król jedzie! Wizyty władców polskich w Gdańsku XV–XVIII w., Katalog wystawy, t. 1: Eseje, red. E. Kizik, Gdańsk 2018; t. 2: Katalog, red. J. Kriegseisen, Gdańsk 2018.

Kultura funeralna ziemi wschowskiej, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2010.

Kultura staropolska – poszukiwanie sacrum odnajdowanie profanum, red. B. Rok, F. Wolański, Toruń 2013.

Kurzawska A., Rutkowska G., *Ostrea edulis* na polskich stołach w świetle źródeł archeologicznych i pisanych z doby nowożytnej, „KHKM”, 2013,1, s. 43-62.

Kwiatkowski M., Architektura mieszkaniowa Warszawy. Od potopu szwedzkiego do powstania listopadowego, Warszawa 1989.

Laberschek J., Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jego gospodarcze wykorzystanie, Warszawa 2016.

Lichański J. Z., Łukasz Górnicki. Sarmacki Castiglione, Warszawa 1998.

Łukasz Górnicki i jego włoskie inspiracje, red. P. Salwa, Warszawa 2005.

Marcinek R., Rex vinorum. Z dziejów węgryzna w dawnej Polsce, Warszawa 2015, zob. rec. G. Kurczewski, „Przegląd Historyczny”, 108, 2017, 2, s. 449-458.

Mączyński R., Warszawskie cegielnie pijarów w XVII i XVIII w. „KHKM”, 1996, 2, s. 157-171.

Michałowska M., Słownik terminologiczny włókiennictwa, Warszawa 1995.

Między barokiem a oświeceniem, [t. 1:] Nowe spojrzenie na czasy saskie, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996.

Między barokiem a oświeceniem, [t. 2:] Apogeum sarmatyzmu. Kultura polska drugiej połowy XVII wieku, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1997.

Między barokiem a oświeceniem, [t. 3:] Obyczaje czasów saskich, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 2000.

Między barokiem a oświeceniem. [t. 4:] Sarmacki konterfekt, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2002.

Między barokiem a oświeceniem, [t. 5:] Wojny i niepokoje czasów saskich, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 2004.

Między barokiem a oświeceniem, [t. 6:] Edukacja, wykształcenie, wiedza, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2005.

Między barokiem a oświeceniem, [t. 7:] Radości i troski dnia codziennego, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006.

Między barokiem a oświeceniem, [t. 8:] Staropolski regionalizm, Olsztyn 2008.

Między barokiem a oświeceniem, [t. 9:] Wielkie bitwy, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2010.

Między barokiem a oświeceniem, [t.10:] Społeczeństwo stanowe, red. S. Achremczyk, J. Kiełbik, Olsztyn 2013.

- Między barokiem a oświeceniem, [t.11:] parlamentaryzm, red. B. Krysztopy-Czupryńskiej, J. Kielbika, Olsztyn 2016.
- Możdyńska-Nawotka M., O modach i strojach, Wrocław 2002 (seria: A to Polska właśnie).
- Możdyńska-Nawotka M., współpraca E. Halawa, Od zmierzchu do świtu. Historia mody balowej, Wrocław 2007.
- Nawrocki Z., Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyk, Toruń 2016.
- Nawrocki Z., Jak niegdyś w Tczewie mieszkało, Tczew 2009.
- Nie wszystkim umrę. Pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2015. Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej, Cykl 2.
- Nowicka-Jeżowa A., Ad Lectorem. Zarys projektu badawczego, w: Hermeneutyka Wartości, t. 1, s. 7-57.
- Obyczaje w Polsce od średniowiecza do czasów współczesnych, red. A. Chwalba, Warszawa 2004, wyd. 2: 2008.
- Omnia res mobilia. Polish Studies in Posthumous Inventories of Movable Property in the 16th- 19th Century, ed. by J. Kruppe, A. Pośpiech, Warsaw 1999.
- Osiecka-Samsonowicz H., Polskie uroczystości w barokowym Rzymie 1587–1696, Warszawa 2012.
- Osypińska M., Owca czy koza, śledź czy ryba? Źródła archeozoologiczne do dziejów kuchni, „KHKM”, 2013,1, s. -61.
- Petrycka A., „Umrzeć w wianku”. Próba interpretacji nowożytnych pochówków z wiankami, „KHKM”, 51, 2003, 1, s. 17-26.
- Pfeiffer B., Caelum et regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII wieku, Zielona Góra 2002.
- Piskozub A., Polska w cywilizacji zachodniej, Gdańska 2003.
- Pokora J., Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta. Studium z ikonografii władzy, Warszawa 1993
- Polskie dziedzictwo kultury i nauki. U progu trzeciego tysiąclecia, red. E. Szczepanik, Toruń 2012.
- Pośpiech A., Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku, Warszawa 1992.
- Ptaszyński M., Macieja Ptaszyńskiego, Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu, Warszawa 2018.
- Puck. Kultura materialna małego miasta w późnym średniowieczu, red. M. Starski, Warszawa 2017.
- Putkowska J., Architektura Warszawy XVII wieku, Warszawa 1991.
- Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001.

- Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Przestrzeń wyobrażeń, red. F. Wolański, R. Kołodziej, Toruń 2009.
- Sieradzka A., Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii, Warszawa 2013.
- Sieradzka A., Tysiąc lat ubiorów w Polsce, Warszawa 2003.
- Siwiak W., Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku, Bydgoszcz 2015.
- Siwiak W., Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku, Bydgoszcz 2015.
- Skarby Kremla. Dary Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wystawa ze zbiorów Państwowego Muzeum Historyczno-Kulturalnego „Moskiewski Kreml” 7 września – 8 listopada 1998, Zamek Królewski w Warszawie, red. N. W. Raszkowan, I.A. Zagorodniaja, A. Saratowicz-Dudyńska, Warszawa 1998.
- Słownik kultury polskiej, Kraków 2012.
- Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początków XIX w., Warszawa 1999.
- Sowina U., Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesno nowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle, Warszawa 2009.
- Sproede A., Przekłady i transfer kulturowy między Polską a krajami niemieckimi. Casus Andrzeja Frycza Modrzewskiego, w: Hermeneutyka Wartości, t. 1, s. 365-405.
- Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji Wrocław 23-24 października 2004 r., red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004.
- Straszewska A., Na ślubnym kobiercu. Symboliczne znaczenie i rola ubiorów państwa młodych w staropolskich obrzędach weselnych, „Studia Wilanowskie”, 17, 2010, s. 124-145;
- Straszewska A., Stroje ślubne w okresie sarmatyzmu, w: Terra Sarmatica. Wolne wykłady. Muzeum Pałac w Wilanowie, red. T. Szajewski, Warszawa 2006, s. 112-135.
- Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego, red. E. Kizik, cz. 1, Gdańsk 2009; cz. 2, Gdańsk-Warszawa 2011; cz. 3, Gdańsk-Warszawa 2015; cz. 4, Gdańsk-Warszawa 2016.
- Suchodolski B., Dzieje kultury polskiej, Warszawa 1989, wyd. 2: Warszawa 1986, wyd. 3: 1997.
- Szewczyk-Wojtasiewicz M., Fajki w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu, Zamek Królewski na Wawelu. Państwowe Zbiory Sztuki, Kraków 2011.
- Szewczyk-Wojtasiewicz M., Fajki z badań archeologicznych w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu / Clay pipes found in excavations in the collections of the Wawel Royal Castle, Katalog Zbiorów - Zamek Królewski na Wawelu, 15, Kraków 2017.
- Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – podobieństwa – różnice, red. M. Dąbrowska, H. Karowowska, Białystok 1997, s. 45–49.
- Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku, wyd. J. Łosowski, Lublin 2016.

- Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI -XVIII w., wyd. U. Augustyniak, Warszawa 2014.
- Testamenty mieszczan warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog, oprac. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, K. Warda, Warszawa 2010.
- Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII wieku. Katalog, opr. O. Winnyczenko, Warszawa 2017.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631-1655, wyd. P. Klint, Poznań 2008.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657-1680, wyd. P. Klint, Wrocław 2011.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681-1700, wyd. P. Klint, Wrocław 2015.
- Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650-1799, oprac. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 1997.
- Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku, wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013.
- Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVIII wieku, wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2016.
- Testamenty w księgach miejskich wileńskich z XVI i XVII wieku. Katalog, oprac. K. Frejlich, Warszawa 2017.
- Testamenty z XVII i XVIII w. szlachty i duchowieństwa z Podlasia, wyd. J. Mamaj. Warszawa 2014.
- The Polish Cultural and Scientific Heritage at the Dawn of the Third Millennium, ed. by E. Szczepanik, London 2003.
- Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 1999.
- Topolski J, Fernand Braudel a koncepcja historii kultury materialnej, „KHKM”, 42, 1994, 2, s. 159-165.
- Trelińska B., 20-lecie Corpus inscriptionum Poloniae. Stan i potrzeby polskiej epigrafiki, [w:] Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy i konteksty badawcze, red. P. Dymmel i B. Trelińska, Lubin 1998 („Res Historica”, z. 3), s. 233-245.
- Trzeciński A., Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII-XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne, Lublin 2007.
- Turnau I. History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century, Warszawa 1991.
- Turnau I., European Occupational Dress from the Fourteenth to the Eighteenth Century, Warszawa 1994.

- Turnau I., *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991.
- Turska K., *Źródła do ubiorów dzieci Jagiellonów w XV i początku XVI wieku*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska i inni, Warszawa 2002, s. 67-80.
- Turska K., *Garderoba jako przejaw gustu, stanu majątkowego i statusu społecznego w XVI wieku*, „KHKM”, 52, 2004, 2, s. 207-216.
- Turska K., *Wyprawy ślubne wyprawy dwóch Jagiellonek: Jadwigi (1475) i Katarzyny (1567)*, „KHKM”, 40, 1992, 1, s. 5-22.
- Ubiory w Polsce. Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa 1994.
- Ulicki B., *Technika w obronie przed pożarami dawnej Warszawy*, „KHKM”, 64, 2016, 1, s. 59-83.
- Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych*, red. J. Dziubkowska, Poznań 1996.
- Walkiewicz B., *Jednorodne fajki gliniane z badań archeologicznych na terenie podzamecza w Szczecinie*, „Materiały Zachodniopomorskie”, 46, 2000, s. 287-305.
- Wendland E., *Kawa, herbata i czekolada. Nowe napoje XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej - ich wpływ na życie codzienne*, Łysomice 2008.
- Wiśniewski K., *Ceremonie żałobne Augusta II, Jana III i Marii Kazimiery w 1733 i 1734 r.*, „Rocznik Warszawski”, 29, 2000, s. 57-89.
- Woźniak A., *Dom i zagroda we wsi mazowieckiej drugiej połowy XVIII w.*, „KHKM”, s. 1994, 1, s. 39-58.
- Wróblewska-Markiewicz M., *Pas kontuszowy – recepcja formy, recepcja mitu. Katalog wystawy*, Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, Łódź 2008.
- Wyleżyńska J., *Legenda pasów słuckich. W związku z wystawą: Pasy kontuszowe z polskich manufaktur i pracowni w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, „Barok”, 1997, 2, s. 169-176.
- Wyrobisz A., *Pomniki nagrobne mieszczan w Polsce w XVI i w XVII w.*, „KHKM”, 1990, 1-2, s. 37-80.
- Żołądź-Strzelczyk D., *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002.
- Żołądź-Strzelczyk D., Kabacińska-Łuczak, K., *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Żukowski J., *Święto sławy. Ingres koronacyjny Cecylii Renaty w 1637 roku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 75, 2013, 2, s. 233-293.
- Żukowski J., *Żądza chwały. Władysław IV Waza w ikonografii perfomatycznej*, Warszawa 2018.